नं. — ५०६४

निरुक्तम्. १३ याला.

श्री यास्क:

पत्र. ८० ———— लं. ४

वेदाङ्गम्

निरुक्त

४ यास्कनिरुक्तं (१२ अध्यायपर्यंतम्)

सं १५३० ५०६४

4050-69

5064/69

ॐ ॥ ॐ नमो विनायकाय ॥ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाम्नायं निघंटव इत्याचक्षते निघंटवः कस्मान्निगमा इमे भवंति छंदोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते निगंतव एव संतो निगमनान्निघंटव उच्यंत इत्यौपमन्यवोऽपि वा हननादेव स्युः समाहता भवंति यद्वा समाहृता भवंति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवंति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशंति भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंतं मूर्तं सत्वभूतं सत्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्वानामुपदेशः ॥ गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौदुंबरायणस्तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यतेऽयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥ षड्भावविकारा भवंतीति वार्ष्यायणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सत्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्वाद्विकारं वर्द्धत इति स्वांगाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति

वापरिशीयत इत्येते नैव व्याख्याताः प्रतिलोमं वितनश्यतीत्यपरस्तावस्यादिमाचष्टे न सर्वस्तावमाचष्टे न प्रतिषेध
ति॥ उ आता अन्यस्ताव विकाराणतेषामेव विकारास्तवंतीति दस्माद्दतय यावचनमस्त्वदितद्यात निर्बद्धा उप
सर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवंत्युच्चावचाः पदार्था भ
वंतीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमं तं नामाख्यातयोरर्थविकरणं॥ आ इत्यर्वागर्थे प्र परेत्येतस्य प्रा
तिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमतिसु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं न्यव
इति विनिग्रहार्थीयावुदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमन्विति सादृश्यापरभा
वमपीति संसर्गमुपेत्युपजनं परीति सर्वतोभावमधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा एवमुच्चावचानर्थान्प्राहुस्त उपे
क्षितव्याः॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ३॥ ॥ अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंत्यप्युपमार्थेपि कर्मो
पसंग्रहार्थेपि पदपूरणास्तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवंतीवेति भाषायां चान्वध्यायं चाग्निरिवेंद्र इवेति ने
ति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेंद्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य य
त्प्रतिषेधति दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते॥ चिदित्येषोनेक
कर्मा आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायामाचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा दधिचिद्

पा१ पा१

त्कृपमार्थे कृतल्मा[illegible]श्च्यदादरेत्यवकृश्चिनेकृतल्मा[illegible]ः कृतले भुसीदं नित्वइत्येषा तक कार्मेदं तु करिष्यती।
ति द्दच्चपदेशाकथं तु करिष्यती[illegible]त्यत्तु श्श्वनन्वितद कार्थीरिति चाध्यापकप्रमार्थ्येनवति।।३ दृक्कस्यत्तुते
प्नुरूढ़रूनववृया:।दृकस्यवान्तु रुक्रूत शाखावया: शाखावनेवर्तायमानवति शाखा: [illegible] शाया: क्तोता। रा२
वाथ्ययस्यागमादर्थ्य श्श्थक्ककृ मदं विज्ञायतेनत्वोदृशिक मिव विग्रदेगश्श्य क्क्षाद्ध कार्मीपसंग्रदृश्येतिस।
मुत्त्रयार्थेतुसाल्यां संप्रयुज्यते।अद्दंच वंचद्दरदन्नित्युत स्मिन्नर्थे।दावस्त्रं श्च पिदृस्य एत्या कारा वतिवि
वारणार्थ्या।दनादं श्श्थि वी मिमां निदध्मनी ह्रावृद्द वेत्यध्यापि समुत्त्र्यार्थ्येनवति।वायुर्वाद्भा मनु वाचितिध
श्रद्दइतिवद्दइतिव वितिय्रदार्थो।योश्वर्वगसंप्रयुज्यते।श्रयमद्देदंकारात्रयमिदमिदं दृकरिष्यतीदं तु करि
ष्यतीत्यध्यापकार एतस्मिन्नेवार्थे उन्नारणश्रुषामवदं निसत्यमुतेवदंतीत्यध्यापिपदश्श्रणइदमुतदुद्दीत्येषा
तककार्मेदंद्दिकरिष्यतीति द्दच्चपादशाकथं द्दिकरिष्यती त्यत्तुश्श्श्रेकथंद्दि च्यांकरिष्यतीत्यसूयायां किलेति।
विद्याप्रकर्ष एवं किलेत्यध्यापिनन्तु इत्यतास्यां संप्रयुज्यते तुश्श्रोन्त किलेवं नत्तु किलेवमेति प्रतिषेधमाका
र्थीर्मदार्थीरिति चरवल्वितिचरवल्वु रुवारवल्वु रुतमध्यापिपदश्श्रणएवं खलु न दृत्तं वेनिशश्चदिति विचिकित्सार्थी ।।२।।
यात्नाषायां शश्वादवमित्यत्तु श्श्श्र एवं शाश्व[illegible] चिकित्सार्थीयासाषायामुत्तयमन्वध्यस्य

स्तुनात्कस्तद्वेदयदद्भुत

विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्चागस्त्य इंद्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार स इंद्र एत्य परिदेवयांचक्रे।न
नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतं। अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतं विनश्यति। न नूनमस्त्यद्यतनं नाप
वश्वस्तनमद्यास्मिन्द्यवि द्युरित्यह्नो नामधेयं द्योतत इति सतः श्व उपाशंसनीयः कालः ह्यो हीनः कालः। क
स्तद्वेद यदद्भुतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिति वान्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमभिसंचार्यन्यो नानेयश्चित्तं चेतते
रुताधीतं विनश्यतीत्याध्यातमभिप्रेतमप्यपि पदपूरणः॥२॥ नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिंद्र दक्षिणा।
मघोनी। शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः। सा ते प्रति दुग्धां वरं जरित्रे वरो वरयि
तव्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणो दक्षिणा दक्ष
तेः समर्द्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्द्धयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमनाद्दिशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृति दक्षिणो द
क्षिणो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्याद्दानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने देहि स्तोतृभ्यः कामान्मास्मानति दं
हीर्मास्मानतिदाय दा भगो नो अस्तु बृहद्वदेम स्वे वेदने भगो भजतेर्बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भ
वीर वति वीरवंतः कल्याणवीरा वा वीरो वीरयत्यमित्रान्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा सीमिति परिग्रहार्थी
या वा पदपूरणा वा। प्र सीमादित्यो असृजत्। प्रासृजदिति वा। प्रासृजत्सर्वत इति वा। वि सीमतः सुरुचो वेन

वी

ओवरिति चाप्यष्टाणां शर्वन आदित्याः सुरूच आदित्यरश्मयः सुरोचनादयिवासीमत्येतदनर्थकमुपबंध्या
मादधीत पंचमी कर्मणि सीम्नः सीमतः सीमातां मर्यादातः सीमा मर्यादा विसीव्यति दशाविति विनिग्र
हार्थीयं सर्वनाम्नो नुदात्तमर्धनामात्यके ॥१२ ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु । ब्रह्मा
त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्वः ॥ इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे ऋचामेकः पोषमास्ते पु
पुष्वान् होतार्गर्चनी गायत्रमेको गायति शक्करीषु गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्कर्य ऋचः शक्नोते
स्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विज्ञायते ब्राह्मणो जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा स
र्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति ब्रह्मा परिवृढः श्रुततो ब्रह्म परिवृढं सर्वतो यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एको ध्वर्युर
ध्वरयुर्ध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेता ध्वरं कामयत इति वापि वाधीयाने युरुपबंधो ध्वर इति यज्ञनामध्वर
तिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निपात इत्यौपकालकर्थ्यमनुदात्तप्रकृतिनामस्याद्दृष्टव्ययं तु भवति । उतत्वं सख्ये
स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायाम् उतो त्वस्मै तन्वं विसस्र इति चतुर्थ्यामथापि प्रथमा बहुवचने ॥१२ अक्षण्वं
न्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः । आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे । अक्षि ३
मन्तः कर्णवन्तः अक्षि चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति ह विज्ञायते कर्णः कृन्तते नि

नैकपदं

समानकर्मणां नामधेयप्रतिलंनामकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिज इत्यथापि तानेवोत्तरः प्रा-
कृतको एतद्यथाथापि प्रतीतार्थानि स्फस्तद्येनान्नाच शीरन्निति संख्यल्प्रायोगाः कृतो एकपदिका
तः यथा व्रततिर्दमूना जाट्य आट्णारा जागरूको दर्विहोमीति यथो एतन्निष्पन्नेस्विद्यादारस्तिविचारयं-
तीति स वतीहि निष्पन्नेस्विद्यादारस्याग परीष्टिः प्रथनात्पृथिवीत्याहुः एकेनाम प्रथयिष्यत्किमाधार-
श्चेत्यथ वेदर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्ये ॥१८॥ अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते यथो
एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कारेति योऽनन्विते ऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा यथो एत-
दपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रादेशिको नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावान्नामधे-
यप्रतिलंभमेकेषां नैकेषां यथा बिल्वादो लंबचूलक इति बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥१९॥ अथापी-
दमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतीयतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्या-
करणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं च यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तद-
तेनापि हि न दृष्टं नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त उ-
रुप्रथस्वेति प्रथयति प्रोहाणीति प्रोहत्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनं

हिंसीरित्याददिं सन्नय्याथापि विप्रतिषिद्धार्थानि भवंति । एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः । असंख्याताः सहस्राणि ये
रुद्रा अधिभूम्याम् । अशत्रुरिंद्र जज्ञिषे शतं सेना अजयत्साकमिंद्र इत्यथापि जानंतं संप्रेष्यत्यग्नये समिध्य
मानायानुब्रूहीत्यथाप्याहादितिः सर्वमिति । अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति । तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्या
मोऽथाप्यविस्पष्टार्थानि भवंत्यम्यक्सायादृश्मिंजारयायि काणुकेत्यर्थवंतः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपस
मृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् ॥ २० ॥ क्रीळंतौ पुत्रैर्नप्तृभिरिति यथो एतन्नियतवाचो
युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवंतीति लौकिकेष्वप्येतद्यथेंद्राग्नी पितापुत्राविति यथो एतद्ब्राह्मणेन रूप
संपन्ना विधीयंत इत्युदितानुवादः स भवति यथो एतदनुपपन्नार्थानि भवंतीत्याम्नायवचनादहिंसा
प्रतीयेत यथो एतद्विप्रतिषिद्धार्थानि भवंतीति लौकिकेष्वप्येतद्यथासपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति
यथो एतज्जानंतं संप्रेष्यतीति जानंतमभिवादयते जानते मधुपर्कं प्राहेति यथो एतददितिः सर्वमिति लौ
किकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति यथो एतदविस्पष्टार्थानि भवंतीति नैष स्थाणोरप
राधो यदेनमंधो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारो
वर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति ॥ २१ ॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ॥ अथापीद

मंतारणपदविभागोनविद्यतेअवसायपद्वतेरुद्रमृळेति।पद्वदवसंगावःपथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासोना
मकरणस्तस्मान्नावगृह्णंति।अवसायाश्वानिति।स्यतिरुपसृष्टोविमोचनेतस्मादवगृह्णंति।दूतोनिर्ऋत्याइ
दमाजगामेति।पंचम्यर्थःप्रेक्षावाषष्ठ्यर्थःप्रेक्षावाःकारांतंपरोनिर्ऋत्याआचक्ष्वेति।चतुर्थ्यर्थःप्रेक्षैकारां
तंपरःसंनिकर्षःसंहितापदप्रकृतिःसंहितापदप्रकृतीनिसर्वचरणानांपार्षदान्यथापियाज्ञेदैवतेनबह
वःप्रदेशाभवंतितदेतेनोपेक्षितव्यंतेचेद्ब्रूयुर्लिंगज्ञात्रस्मइतींद्रंनत्वाशवसादेवतावायुंपृणंतीति।वायु अ५
६ लिंगंचेंद्रलिंगंचाग्नेयेमंत्रेअग्निरिवमन्योत्विषितःसहस्वेत्यथाग्निर्मान्यवेमंत्रेत्विषितोज्वलितस्त्विषिरित्यप्य
स्यदीप्तिनामभवत्यथापिज्ञानप्रशंसाभवत्यज्ञाननिंदाच॥२२स्थाणुरयंभारहारःकिलाभूदधीत्यवेदंनवि
जानातियोर्थं।योर्थज्ञइत्सकलंभद्रमश्नुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपाप्मा॥यद्गृहीतमविज्ञातंनिगदेनैव
शब्द्यते।अनग्नाविवशुष्कैधोनतज्ज्वलतिकर्हिचित्।स्थाणुस्तिष्ठतेरर्थोर्तेररणस्थोवा॥२३उतत्वःपश्यन्न
ददर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनां।उतोत्वस्मैतन्वंविसस्रेजायेवपत्यउशतीसुवासाः।अप्येकःपश्यन्नप
श्यतिवाचमपिचशृण्वन्नशृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमप्येकस्मैतन्वंविसस्रइतिस्वमात्मानंविवृणुतेज्ञा
नंप्रकाशनमर्थस्यादनयावाचोपमोत्तममयावाचाजायेवपत्येकामयमानासुवासाऋतुकालेषुयथा

सएनंपश्यतिसस्थाणुनीत्यर्थज्ञप्रशंसातस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय॥१८॥उतत्वंसख्येस्थिरपीतमाहु
र्नैनंहिन्वंत्यपिवाजिनेषु।अधेन्वाचरतिमाययैषवाचंशुश्रुवांअफलामपुष्पां।अप्येकंवाक्सख्येस्थिर
पीतमाहूरममाणंविपीतार्थंदेवसख्येरमणीयस्थानइतिवाविज्ञातार्थंयंनाप्नुवंतिवा[illegible]ज्ञेयेषुबलव ङ
त्स्वप्यधेन्वाह्येषचरतिमाययावाक्प्रतिरूपयानास्मैकामांदुह्नेवाग्दोह्यांदेवमनुष्यस्थानेषुयोवाचंश्रुत
6 वान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्माअपुष्पावाग्भवतीतिवाकिंचित्पुष्पफलेतिवार्थंवाचःपुष्पफलमा
हयाज्ञदैवतेपुष्पफलेदेवताध्यात्मेवा॥१९॥साक्षात्कृतधर्माणऋषयोबभूवुस्तेवरेभ्योसाक्षात्कृतध
र्मभ्यउपदेशेनमंत्रान्संप्रादुरुपदेशायग्लायंतोवरेबिल्मग्रहणायेमंग्रंथंसमाम्नासिषुर्वेदंचवेदांगानि
चबिल्मंभिल्मंभासनमितिवैतावंतःसमानकर्माणोधातवोधातुर्दधातेरेतावंत्यस्यसत्वस्यनामधेया
न्येतावतामर्थानामिदमभिधानंनैघंटुकमिदंदेवतानामप्राधान्येनेदमितितद्यदन्यदैवतेमंत्रेनिपत
तिनैघंटुकंतत्॥२०॥अश्वंनत्वावारवंतं।अश्वमिवत्वावालवंतंवालादंशवारणार्थाभवंतिदंशोदशतेः।
मृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाः।मृगइवभीमःकुचरोगिरिष्ठामृगोमार्ष्टेर्गतिकर्मणोभीमोबिभ्यत्यस्मा
द्भीष्मोप्येतस्मादेवकुचरइतिचरतिकर्मकुत्सितमथचेद्देवताभिधानंक्वायंनचरतीतिगिरिष्ठागिरिस्था। ६

जि१

र्णोगिरिःपर्वतःसमुद्गीर्णोभवतिपर्ववान्पर्वतःपर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वार्द्धमासपर्वदेवानस्मिन्प्रीण
न्तीतितत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यान्मेघस्थायीमेघोऽपिगिरिरेतस्मादेवतद्यानिनामानिप्राधान्यस्तु
तीनांदेवतानांतद्दैवतमित्याचक्षतेतदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोनैघण्टुकानिनैगमानीहेह॥२०॥इति
प्रथमाध्यायः समाप्तः॥६॥ ॥अथनिर्वचनंतद्येषुपदेषुस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनविका
रेणान्वितौस्यातांतथातानिनिर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिकेविकारेऽर्थनित्यःपरीक्षेतकेनचिद्वृत्ति
सामान्येनाविद्यमानेसामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्नत्वेवननिर्ब्रूयान्नसंस्कारमाद्रियेतविश
यवत्योहिवृत्तयोभवन्तियथार्थंविभक्तीःसंनमयेत्प्रत्तमवत्तमितिधात्वादीएवशिष्येते॥१॥अथाप्यस्ते
र्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपोभवतिस्तःसन्तीत्यथाप्यन्तलोपोभवतिगत्वागतमित्यथाप्युपधालोपोभवति
जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारोभवति[illegible]इत्यथापिवर्णलोपोभवतितत्त्वायामीत्यथापिद्वि
वर्णलोपस्तृचइत्यथाप्यादिविपर्ययोभवतिज्योतिर्घनोबिन्दुर्वाट्यइत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययोभवतिस्तोका
रज्जुःसिकतास्तर्क्वित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति॥२॥ओघोमेघोनाधोगाधोवधूर्मध्वित्यथापिवर्णोपजनआस्थद्द्वारो स्थ
भरूजेतितद्यत्रस्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवतितद्द्विप्रकृतीनांस्थानमितिप्रदिशन्तितत्रसिद्धायामनुप।

राजादण्डी ४

पद्यमानायामितरयोः पर्यायादीयाषत्रत्राण्येकेऽल्पनिष्पन्नयोः सर्वंतिमद्यार्थेनद्भुतिर्द्रुदुः ष्टष्टुः पृषतः कृणासु
मित्यथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः क्षेत्रसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृत
मित्यथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु॥ शवतिर्गतिकर्मा कंबोजेष्वेव भाष्यते कंबोजाः कं
बलभोजाः कमनीयभोजा वा कंबलः कमनीयो भवति विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति दातिर्लवनार्थे प्रा
च्येषु दात्रमुदीच्येषु एवमेकपदानि निर्ब्रूयादथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु च शर्वं शर्वमपरमपरं प्रविभज्य नि
र्ब्रूयाद् दण्ड्यः पुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा दण्डो ददातेर्धारयतिकर्मणोऽक्रूरो ददते मणिमित्य
भिभाषन्ते दमनादित्यौपमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम्॥ कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाह
तेः क्स इति नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन् ख्यानमिति कषतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बा
हुमूलसामान्यादश्वस्य राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूर
यत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किंचित्। वृक्ष इव
स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यपि निगमो भवति॥ विश्वकद्राकर्षो वीति चकद्र
इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना कद्राती द्रातिकुत्सना चकद्राति कद्राति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तद

स्मिन्नस्तीति विश्वक कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृणोते रू
पं रोचतेः एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयान्नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नाय अनिदंविदे वा नि
त्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो वालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ६ विद्या ह
वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती त
था स्याम् । य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रु
ह्येत्कतमच्चनाह ॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीया
स्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् । यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत्कतम
च्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति निधिः शेवधिरिति ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ ॥ अथा
तोऽनुक्रमिष्यामो गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो ना
मकरणः अथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेवाथाप्यस्यां ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति गोभिः श्रीणीत म
त्सरमिति पयसः मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणो मत्सर इति लोभनाम अभिमत्त एनेन धनं भवति प
यः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा क्षीरं क्षरतेर्घसेर्वेरो नामकरणः उशीरमिति यथा । अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि

त्यधिषवणचर्मणामंशुःशमष्टमात्रोभवत्यननायशंभवतीतिवाचर्मचरतेर्वोच्चृत्तंभवतीतिवाथापिचर्म
चश्लेष्माचगोभिःसंनद्धोअसिवीलयस्वेतिरथस्तुतावथापिस्नावचश्लेष्माच।गोभिःसंनद्धापततिप्रसूते
तीषुस्तुतौज्यापिगोरुच्यते।गव्याचेत्ताद्धितमथचेन्नगव्यागमयतीषूनिति॥८वृक्षेवृक्षेनियतामीमयद्गौस्त
तोवयःप्रपतान्पूरुषादः॥वृक्षेवृक्षेधनुषिधनुषिवृक्षोव्रश्चनान्नियतामीमयद्गौःशब्दंकरोतिमीमयतिः
शब्दकर्माततोवयःप्रपतन्तिपुरुषानदनायविरितिशकुनिनामवेतेर्गतिकर्मणोऽथापीषुनामेहभवत्य
तस्मादेवादित्योऽपिगोरुच्यते।उतादःपरुषेगवि।पर्ववतिभास्वतीत्यौपमन्यवोऽथाप्यस्यैकोरश्मिश्चन्द्रम
संप्रतिदीप्यतेतदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्यदीप्तिर्भवतीति।सुषुम्नःसूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्वइत्यपिनि
गमोभवति।सोऽपिगौरुच्यते।अत्राहगोरमन्वतेतितदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः।सर्वेऽपिरश्मयोगावउच्यन्ते॥९
तांवांवास्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृङ्गाअयासः।अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभू
रि।तानिवांवास्तूनिकामयामहेगमनाययत्रगावोबहुशृङ्गाभूरीतिबहुनोनामधेयंप्रभवतीतिसतःशृङ्गं
श्रयतेर्वाशृणातेर्वाशम्नातेर्वाशरणायोद्गतमितिवाशिरसोनिर्गतमितिवा।अयासोऽयनाः।तत्रतदुरुगाय
स्यविष्णोर्महागतेःपरमंपदंपरार्ध्यस्थमवभातिभूरि।पादःपद्यतेस्तन्निधानात्पदंपशुपादप्रकृतिःप्रभागः

ना निर्वचना २

पादः पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि एवमन्येषामपि सत्त्वानां संदेहा विद्यंते तानि चेत्समानकर्माणि
समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानि इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्य
नुक्रांतानि तत्र निर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या संदिह्यते तयोर्विभागस्तस्या एषा
भवति॥१७ य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात्। स मातुर्योना परिवीतो अंतर्बहुप्रजा
निर्ऋतिमा विवेश॥ बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजका वर्षकर्मेति नैरुक्ता य ईं चकारेति करोति
किरती संदिग्धौ वर्षकर्मणा न सो अस्य वेद मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्य उपहितं स मातु
र्योनौ माता अंतरिक्षं निर्मीयंतेऽस्मिन्भूतानि योनिरंतरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुनायमपीतरो योनि
रेतस्मादेव परिवृतो भवति बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शाकपूणिः संकल्पयांचक्रे सर्वा देवता
ना ५ जानीति तस्मै देवतोभयलिंगा प्रादुर्बभूव तां न जज्ञे तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति सास्मा एतामृचमादि
देशैषा मद्देवतेति॥७॥१८ अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता। सा चित्तिभिर्नि
हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवंती प्रति वव्रिमौहत॥ अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दं क
रोति मायुमिवादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका ध्वंसने मेघेऽधिश्रिता सा चित्तिभिर्नि करोति मर्त्यं विद्यु

ऽवंतीपद्यूदातवट्टिंवद्विरितिरूपनामगृणोनीतिसतोवर्षेणप्रच्छाद्यपृष्ठिंवीतत्तुनरादन्ते॥१४॥हिरण्यना
मान्युत्तराणिपंचदशहिरण्यंकस्माद्ध्रियतआयम्यमानमितिवाह्रियतेजनाज्जनमितिवाहितरमणंभव
तीतिवाहर्यतेर्वास्यात्प्रेप्साकर्मणांतरिक्षनामान्युत्तराणिषोल्वशांतरिक्षंकस्मादंतराक्षांतंभवत्यंत
रेमेइतिवाशरीरेष्वंतरिक्षयमितिवातत्रसमुद्रइत्येतत्पार्थिवेनसमुद्रेणसंदिह्यतेसमुद्रःकस्मात्समु
द्रवंत्यस्मादापःसमभिद्रवंत्येनमापःसंमोदंतेस्मिन्भूतानिसमुदकोभवतिसमुनत्तीतिवातयोर्विभा
गस्तत्रेतिहासमाचक्षतेदेवापिश्चार्ष्टिषेणःशंतनुश्चकौरव्यौभ्रातरौबभूवतुःशंतनुःकनीयानभि
षेचयांचक्रेदेवापिस्तपःप्रतिपेदेततःशंतनोराज्येद्वादशवर्षाणिदेवोनववर्षतमूचुर्ब्राह्मणाअध
र्मस्त्वयाचरितोज्येष्ठंभ्रातरमंतरित्याभिषेचितंतस्मात्तेदेवोनवर्षतीतिसशंतनुर्देवापिंशिशिक्षरा
ज्येनतमुवाचदेवापिःपुरोहितस्तेसानियाजयानिचत्वेतितस्यैतद्वर्षकामसूक्तंतस्यैषाभवति॥२॥आर्
ष्टिषेणोहोत्रमृषिर्निषीदंदेवापिर्देवसुमतिंचिकित्वान्सउत्तरस्मादधरंसमुद्रमपोदिव्याअसृजद्वर्ष्या
अभि॥आर्ष्टिषेणऋष्टिषेणस्यपुत्रइषितसेनस्यवासेनासेश्वरासमानगतिर्वापुत्रःपुरुत्रायतेनि
परणाद्वापुंनरकंततस्त्रायतइतिवाहोत्रंहोतृकृत्यम्ऋषिर्निषीदन्ऋषिर्दर्शनात्स्तोमान्ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनां

स्नपस्यमानान्नुब्रह्मस्वयंभ्वभ्यानर्षत्तदृषीणामृषित्वमितिविज्ञायतेतादेवापिर्देवानामाप्यास्तुत्याचप्रदाने
नचदेवसुमतिंदेवानांकल्याणींमतिंचिकित्वांश्चेतनावान्।सउत्तरस्मादधरंसमुद्रं।उत्तरउद्धततरोभव
त्यधरोधरोधोनधावतीत्यूर्ध्वगतिःप्रतिषिद्धातस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय।।२४।।यद्देवापिःशंतनवेपुरो
हितोहोत्रायवृतःकृपयन्नदीधेत्।देवश्रुतंवृष्टिवनिंरराणोबृहस्पतिर्वाचमस्माअयच्छत्।।शंतनुःशं
न्याअ्र तनोस्त्वितिवाशमस्मैतन्वाअस्त्वितिवापुरोहितःपुरएनंदधतिहोत्रायवृतःकृपायमाणोन्वध्यायद्देवश्रु ८५
तंदेवाएनंशृण्वंतिवृष्टिवनिंवृष्टियाचिनंरराणोरातिरभ्यस्तोबृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोस्मैवाचमयच्छद्बृहदुपव्याख्या
।।२५।।द्वितीयाध्यायद्वितीयःपादः।।२।। ।।साधारणान्युत्तराणिषट्दिवश्चादित्यस्यचयानित्वस्यप्राधा
न्येनोपरिष्टात्तानिव्याख्यास्यामःआदित्यःकस्मादादत्तेरसानादत्तेभासंज्योतिषामादीप्तोभासेतिवादि
तेःपुत्रइतिवाल्पप्रयोगंत्वस्यैतदार्चाभ्याम्नायेसूक्तभाक्सूर्यमादितेयमन्यासामपिदेवतानामा
दित्यप्रवादास्तुतयोभवंतितद्यथैतन्मित्रस्यवरुणस्यार्यम्णोदक्षस्यभगस्यांशस्येत्यथापिमित्राव
रुणयोः।आदित्यादानुनस्पतीदानपती।अथापिमित्रस्यैकस्यप्रसमित्रमर्तोअस्तुप्रयस्वान्यस्तआदित्य ×३×२
शिक्षतिव्रतेनेत्यपिनिगमोभवति।अथापिवरुणस्यैकस्य।अथावयमादित्यव्रतेतव।व्रतमिति

भा सतिवाथद्यौः संस्पृष्टा ४

कर्मनामनिघ्नन्तिकर्मवारयंतीतिसंतदंडमयीनरकन्नामतस्मादवघ्नाणातीतिसतोन्नमपिवृतमुच्य
तेऽयदादृणातिशरीरं॥१८स्वरादित्योभवतिसुअरणःसुईरणःस्वृतोरसान्स्वृतोभासंज्योतिषां।
स्वृतोभासतिवेतिवातद्योव्याख्यातः॥१९पृश्निरादित्योभवतिप्राश्नुतएनंवर्णइतिनैरुक्ताःसंस्प्रष्टार
सान्संस्पृष्टोभासांज्योतिषांसंस्पृष्टोज्योतिर्भिःपुण्यकृद्भिश्च॥२०नाकआदित्योभवतिनेताभासां।
ज्योतिषांप्रणयोऽथद्यौःकमितिसुखनामतत्प्रतिषिद्धंप्रतिषिध्येतनवाअमुंलोकंजग्मुषेकिंचना
कं।नवाअमुंलोकंजग्मुषेकिंचनासुखंपुण्यकृतोह्येवतत्रगच्छंति॥२१गोरादित्योभवतिगमयति
रसान्गच्छत्यंतरिक्षेऽथद्यौर्यत्पृथिव्याअधिदूरंगताभवतियच्चास्यांज्योतींषिगच्छंति॥२२विष्टबादि
त्योभवत्याविष्टोरसानाविष्टोभासंज्योतिषामाविष्टोभासतिवाथद्यौराविष्टाज्योतिर्भिःपुण्यकृ
द्भिश्च॥२३नतत्तआदित्योभवतिनतानाभासांज्योतिषांप्रणोपिवाभवेदेवस्याद्विपरीतोनतनतानीति भवो ४
वितनद्योव्याख्यातः॥२४रश्मिनामान्युत्तराणिपंचदशरश्मिर्यमनात्तेषामादितःसाधारणानिपंचा
श्वरश्मिनिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौदिशःकस्माद्दिशतेरासदनादपिवाभ्यशनात्तत्रकाष्ठाइत्येतदने
कस्यापिसत्त्वस्यभवतिकाष्ठादिशोभवंतिक्रांत्वास्थितानिभवंतिकाष्ठाउपदिशोभवंतीतरेतरंक्रां

४ × भासतिवाऽथद्यौः संस्पृष्टा × ४

शारीरं

त्वास्थिता भवत्यादित्योपि काष्ठोच्यते क्रांत्वास्थितो भवत्याज्यंतोपि काष्ठोच्यते क्रांत्वास्थितो भवत्यापोपि

काष्ठा उच्यंते क्रांत्वास्थिता भवंतीति स्थावराणां ॥ २३ ॥ अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं श

रीरं वृत्रस्य निण्यं विचरंत्यापो दीर्घं तम आशयदिंद्रशत्रुः । अतिष्ठंतीनामनिविशमानानामित्यस्थावरा

णां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा वृत्रस्य निर्णामं विचरंति विजानंत्याप इ

ति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिंद्रशत्रुरिंद्रोस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिंद्रश

त्रुस्तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्ताः अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन

युद्धवर्णा भवंत्यहिवत्तु खलु मंत्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विवृद्ध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयांचकार तस्मिन् ह

ते प्रसस्यंदिर आपस्तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ २४ ॥ दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गा

वः । अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार । दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरु

पदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ता अहिरयनादेत्यंतरिक्षेयमपीतरोहिरेतस्मादेवा

निर्ह्रसितोपसर्ग आहंतीति निरुद्धा आपः पणिनेव गावः पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक्पण्यं ने

नेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति बिभर्तेर्वृत्रं जघ्निवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वि

र्त्ततेर्वावर्द्धतेर्वायदवृणोत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्त्ततत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्द्ध
ततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायते॥२५॥रात्रिनामान्युत्तराणित्रयोविंशतीरात्रिःकस्मात्प्ररमयतिभूतानिन
क्तंचारीण्युपरमयतीतराणिध्रुवीकरोतिरातेर्वास्याद्दानकर्मणःप्रदीयंतेस्यामवश्यायाउषानामान्यु
त्तराणिषोडशउषाःकस्मादुच्छतीतिसत्यारात्रेरपरःकालस्तस्याएषाभवति॥२६इदंश्रेष्ठंज्योतिषांज्यो
तिरागाच्चित्रःप्रकेतोअजनिष्टविभ्वा।यथाप्रसूतासवितुःसवायंएवारात्र्युषसेयोनिमारैक्॥इदंश्रेष्ठं
ज्योतिषांज्योतिरागमच्चित्रंप्रकेतनंप्रज्ञाततममजनिष्टविभूततमंयथाप्रसूतासवितुःप्रसवायरात्रिरादित्य
स्यैवंरात्र्युषसेयोनिमरिचत्स्थानंस्त्रीयोनिरभियुतएनांगर्भस्तस्याएषापराभवति॥२७रुशद्वत्सारुश
तीश्वेत्यागादारैगुकृष्णासदनान्यस्याःसमानबंधूअमृतेअनूचीद्यावावर्णंचरतआमिनाने।रुशद्वत्सासू
र्यवत्सारुशदितिवर्णनामरोचतेर्ज्वलतिकर्मणःसूर्यमस्यावत्समाहसाहचर्याद्रसहरणाद्वारुशतीश्वे
त्यागात्।श्वेत्याश्वेततरारिचत्कृष्णासदनान्यस्याःकृष्णवर्णारात्रिःकृष्णंकृष्यतेर्निकृष्टोवर्णोस्थेनसंस्तौति
समानबंधूसमानबंधनेअमृतेअमरणधर्माणावनूचीइतीतरेतरमभिप्रेत्यद्यावावर्णंचरतस्तएवद्यावो
द्योतनादपिवाद्यावाचरतस्तयासहचरतइतिस्यादामिनानेआमिन्वानेअन्योन्यस्याध्यात्मंकुर्वाणेअहर्नामान्युत्तराणि

द्वादशाद्दः कस्मादुपादरंत्वस्मिन्कर्माणि तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥२८ अहश्च कृष्णमह
रर्जुनंच विवर्तेते रजसी वेद्याभिः। वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि। अहश्च कृष्णं रा
त्रिः शुक्लंचाहरर्जुनं विवर्तेते रजसी वेद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवोद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योति
षां राजावाहन्नग्निर्ज्योतिषा तमांसि मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशन्मेघः कस्मान्मेहतीति सत उदक उपर उपल
इत्यतास्यां साधारणानि पर्वतनामभिरुपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति।
वा तेषामेष भवति ॥२९ देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन्। त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनू
पाद्वा बृबूकं वहतः पुरीषं। देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः प्रथम इति मुख्यनाम प्रथ
मो भवति विकृन्तनेन मेघानामुदकं जायते। त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः। पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्ण
वर्षैरोषधीः पाचयन्त्यनूपा अनुवपन्ति लोकान्स्वेन कर्मणायमपीतरोनूप एतस्मादेवानूप्यत उदके
नापि वा प्राविति स्याद्यथा प्रागिति तस्यानूप इति स्याद्यथा प्राचीनमिति। द्वा बृबूकं वहतः पुरीषं। वाय्वादि
त्या उदकं बृबूकमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा। पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा ॥३० द्वितीयाध्याय
स्य तृतीयः पादः ॥७॥ ॥वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशद्वाक्कस्माद्वचेस्तत्र सरस्वतीत्यस्य नदीवद्देवतावच्च

निगमा भवंति तद्याद्दैवतानुपरिष्टात्तद्व्याख्यास्यामोऽथैतन्नदीवत्॥२३॥ इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्सा
नु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः। पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमाविवासेम धीतिभिः॥ इयं शुष्मेभिः
शोषणैः शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सतो बिसं बिस्यतेर्भेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा सानु समु नि २
च्छ्रितं भवति समुन्नुन्नमिति वा महद्भिरूर्मिभिः पारावतघ्नी पारावारघातिनी पारं परं भवत्यवारमवरमवना
य सुष्टुप्रशस्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्मभिः परिचरेम आदकनामान्युत्तराण्येकशतमुदकं कस्मादुनत्ती
ति सतो नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशन्नद्यः कस्मान्नदना भवंति शब्दवत्यो बहुलमासां नैघंटुकं वृ
त्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येनैतत्रेतिहासमाचक्षते विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव
विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संसृतं सुदाः कल्याणदानः पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्धनी
यजवो वामिश्रीभावगतिर्वा स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्र्योः संभेदमाययावनुययुरितरे स विश्वामि
त्रो नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत्तद्यद्द्विवदुपरिष्टात्तद्व्याख्यास्यामोऽथैतद्बहुवत्॥२२
रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः। प्र सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य
सूनुः। उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भव

वतिसुकन्नीमाविश्यातेरवानेर्वासुकन्नेसुकर्मेतुर्मेतुरर्नेर्गतिकर्मणामुजमू इवकालोयावदसीक्नं त्वत्या।
सीक्नमसिक्रणंस्रवतिक्रणः क्रणातेः प्रकृतः कालः कालः कालयतेर्गतिकर्मणः असि या मिसिंधुंवृद्धत्या
मद्वत्यामनीषया मनसः ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा वनाय कुशिकस्य सूनुः कुशिको राजा बभूव क्रोशतेः शब्दक
र्मणः कंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयतिकर्मणः साधुविक्रोशयितार्थानामिति वा नद्यः प्रत्यूचुः॥२३॥ इंद्रो अस्माँ अरद
द्वज्रबाहुरपादनूत्र्रंपरिधिं नदीनां। देवोनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः इंद्रो अस्मान् अरद
द्वज्रबाहू रदतिः खनतिकर्मा पादनूत्र्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातं॥ देवोनयत्सविता सुपाणिः कल्याण।
पाणिः पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयंतीति तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः॥ उर्व्य ऊर्णोते
र्वृणोतेरित्यौर्णवाभः प्रत्याख्यायांतत आपुच्छतुः॥२४॥ आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा
रथेन। नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते॥ आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादन
सा च रथेन च नि ते नमाम ते प्यायमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय नि नमा इति वाश्वनामान्यु
त्तराणि षड्विंशतिस्तेषामष्टा उत्तराणि बहुवदश्वः कस्मादश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा तत्र दधिक्रा इत्ये
तद्दधत्क्रामतीति वा दधत्क्रंदतीति वा दधदाकारी भवतीति वा तस्याश्ववद्देवतावच्च निगमा भवंति तद्यद्देवता।

द्या १ त्वर

वदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामाद्येतदश्ववत्॥उ॥उतस्यवाजीक्षिपणिंतुरण्यतिग्रीवायांबद्धोअपि[illegible]क।
क्ष्यआसनि।क्रतुंदधिक्राअनुसंतवीत्वत्पथामंकांस्यन्वापनीफणत्।अपिसवाजीवेजनवान्क्षेपणमनु
तूर्णमश्नुतेऽध्वानंग्रीवायांबद्धोग्रीवागिरतेर्वागृणातेर्वागृह्णातेर्वा।अपिकक्षआसनीतिव्याख्यातं।क्र
तुंदधिक्राःकर्मवाप्रज्ञांवा।अनुसंतवीत्वत्।तनोतेःपूर्वयाप्रकृत्यानिगमः।पथामंकांसिपथांकुटि।
लानिपंथाःपततेर्वापद्यतेर्वापंथतेर्वांकोंचतेरापनीफणदितिफणतेश्चर्करीतवृत्तंदशोत्तराण्यादि
ष्टोपयोजनानीत्याचक्षतेसाहचर्यज्ञानायज्वलतिकर्माणउत्तरेधातवएकादशतावंत्येवोत्तराणि
ज्वलतोनामधेयानिनामधेयानि॥२८द्वितीयोध्यायःसमाप्तः॥२॥ ॥कर्मनामान्युत्तराणिषड्विंश
तिः।कर्मकस्मात्क्रियतइतिसतः।अपत्यनामान्युत्तराणिपंचदश।अपत्यंकस्मादपततंभवतिनानेनप।
ततीतिवातद्यथाजनयितुःप्रजैवमर्थीयेऋचावुदाहरिष्यामः॥२॥परिषद्यंह्यरणस्यरेक्णोनित्यस्य
रायःपतयःस्याम॥नशेषोअग्नेअन्यजातमस्त्यचेतानस्यमापथोविदुक्षः॥परिहर्तव्यंहिनोपसर्त
व्यमरणस्यरेक्णोरणोपार्णोभवतिरेक्णइतिधननामरिच्यतेप्रयतोनित्यस्यरायःपतयःस्यामपित्र्य
स्येवधनस्यनशेषोअग्नेअन्यजातमस्ति।शेषइत्यपत्यनामशिष्यतेप्रयतोचेतयमानस्यतत्प्रमत्त

स्यन्नवतिमानः पथ्यो विद्रुदुषश्इति तस्योन्नराम्नायसे निर्वचनाय॥ नहि ग्रभायारणः सुशेवोन्योदार्यो मनसा॥
मंतवा उ॥ अधाचिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः॥ नहि ग्रहीतव्यो अरणः सुसुखतमोऽन्योद
र्यो मनसापि न मंतव्यो ममायमिति अथ स ओकः पुनरेव तादेति यत आगतास्तत्रात्याक इति निवासनाम॥ आ
यातु न एतु नो वाजी वेजनवानभिषहमाणः सपत्नान्नवजातः स एव पुत्र इत्यथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरंति पु
त्रदायाद्य इत्येके॥ शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन्॥ पिता यत्र दुहितुः सेकमृंजं
त्संशग्म्येन मनसा दधन्वे॥ प्रशास्ति वोढा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावं दुहिता दुहिता दूरे हिता दोग्धेर्वा न
प्तारमुपागमद्दौहित्रं पौत्रमिति विद्वान्प्रजननयज्ञस्यारेतसो वा अंगादंगात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य
मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन्नविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तं॥ अं
गादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे॥ आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमित्यविशेषेण पुत्राणां दा
यो भवति धर्मतः॥ मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्॥ न दुहितर इत्येके तस्मात्पुमान्दायादोऽदा
यादा स्त्रीति विज्ञायते तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यंति न पुमांसमिति च स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यंते न पुंसः
पुंसोपीत्येके शौनःशेपे दर्शनात्॥ अभ्रातृमतीवाद इत्यपरं॥ अभ्रातर इव योषास्तिष्ठंति हतवर्त्मानः॥ अ

न्त्वाष्टकाश्वायाषास्त्रिष्टुंतिसंतानकर्मणिपिंडदानायदत्तवत्मानिइत्यस्त्वाष्टकाया ॥ अनिर्वादअपमिकस्त्वस्यो
त्तरान्नूयसनिर्वचनाय ॥५॥ अस्त्वातवहुंसंएतिप्रतीचीगत्र्यासिंगिवसनायधनानां । जायेवपत्यउशतीसु
वासाउषादस्त्रेवनिरिणीतेअश्रुः । अस्त्वाष्टकेवहुंसः पितृनेत्यसिसुखीसंतानकर्मणिपिंडदानायनपा
तिगत्रीरादिणीवधनत्नानायदाक्षिणा[illegible]जीगर्त्तः सस्तास्त्वागुर्णातः सत्यसंगारास्तवतितंतत्रयाद्युत्रा
५ यावतिकासाराद्तिनांतत्राक्रणाद्युंतिसारिक्थंलसतेश्मशानसंवायापिगत्रेउच्यते । गुरात[illegible]रपत्रस्मो
स्तवतिश्मशानंश्मशयनंश्मशरीरंशरीरंशृणातेः शश्मातवीश्मश्रुलोमश्मनिश्रितंस्तवतिलोमलुनाते
र्वालीयतेर्वानापरस्याविक्षुर्याद्युइदुपरस्याविक्षुर्याजत्रेष्ठास्यान्वमाद्युकोयजमानइत्यपिनिगमास्त
वतिरघ्यापिगत्रेउच्यते । गृणातस्तुतिकर्मणः । स्तुनतमंयातं । आरोदस्यावरुणमित्रुगत्रीमित्यपिनिग
मास्तवति । जायवपत्यकामयमानासुवासाऋतुकालेभूषादसानवदंनाद्विवृणुतरूपाणीतिव्रतस्त
उपमानान्त्वाद्रीसुपयच्छेततोकंह्यस्यतद्भवतीत्यस्त्वाष्टकायाउपयमनः प्रतिषिध्यः प्रत्यक्षपितुश्चपुत्रत्वा
वःपितायत्रद्रुहितुरपत्यायारतः सकंशार्जयतिसंदधत्यात्मानंसंगममतमनसास्त्यात्येतोजाम्यारिक्थप्र
तिषेधउदाहरंतिज्येष्ठंपुत्रिकायाइत्येके । अदातसोमायतान्वोरिक्थमारेकुकारगर्त्तसनितउनिधानाय

दीमातरोजनयंतवह्निमन्यःकर्त्तासुकृतोरन्यऋधन्॥नजामयेभगिन्येजामिरन्येस्यांजनयंत्या
जैनमपत्यंजमतेर्वास्याद्गतिकर्मणोनिर्गमनप्रायाभवतितान्वआत्मजःपुत्रोरिक्थंप्रारिचत्प्राद
च्चकारेनांगर्भनिधानींसनितुर्हस्तग्राहस्य॥यदीमातरोजनयंतवह्निं॥पुत्रमवह्निंचस्त्रियमन्यत
रःसंतानकर्त्ताभवतिपुमान्दायादोन्यतरोर्धयित्वाजामिःप्रदीयतेपरस्मै॥इतितृतीयाध्यायेप्रथमः
पादः॥७॥ ॥मनुष्यनामान्युत्तराणिपंचविंशतिर्मनुष्याःकस्मान्मत्वाकर्माणिसीव्यंतिमनस्यमा
नेनसृष्टामनस्यतिःपुनर्मनस्वीभावमनोरपत्यंमनुषोवातत्रपंचजनाइत्येतस्यनिगमाभवं
ति॥तदद्यवाचःप्रथमंमसीयेनासुरां॥अभिदेवाअसाम॥ऊर्जादउतयज्ञियासःपंचजनाममहो
त्रंजुषध्वं॥तदद्यवाचःपरमंमसीययेनासुरानभिदेवाअसाम।असुराअसुरतास्थानेष्वस्तास्थानेभ्य
इतिवापिवासुरितिप्राणनामास्तःशरीरेभवतितेनतद्वंतः॥सोर्देवानसृजततत्सुराणांसुरत्वम
सोरसुरानसृजततदसुराणामसुरत्वमितिविज्ञायते॥ऊर्जादउतयज्ञियासः॥अन्नादाश्चयज्ञिया
श्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीतिसतःपक्वंसुप्रवृक्णमितिवा॥पंचजनाममहोत्रंजुषध्वं॥गंधर्वाःपितरोदे
वाअसुरारक्षांसीत्येकेचत्वारोवर्णानिषादःपंचमइत्यौपमन्यवोनिषादःकस्मान्निषमममस्मिन्पा

पकमिति तिरस्कृताः॥ यत्पांचजन्यया विशा॥ पंचजनीनया विशा॥ पंच पृक्ता संख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्व
विशिष्टा बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश बाहू कस्मात्प्रबाधत आभ्यां कर्माणि अंगुलिनामान्युत्तराणि द्वा
विंशतिरंगुलयः कस्मादग्रगामिन्यो भवंतीति वाग्रगालिन्यो भवंतीति वाग्रकारिण्यो भवंतीति वांक
ना भवंतीति वांजना भवंतीति वापि वाभ्यंजनादेव स्युस्तासामेषा भवति॥ दशावनिभ्यो दशक
क्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः॥ दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः॥ अ
वनयोंगुलयो भवंत्यवंति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयंति कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति व्याख्या
तमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः॥ धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरे
तस्मादेव विहंति वहं धारयतेर्वा कांतिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशति
रन्नं कस्मादानतं भूतेभ्योऽत्तेर्वात्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्बलं
कस्माद्बलं भरं भवति बिभर्तेर्धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव धनं कस्माद्धिनोतीति सतो गोना
मान्युत्तराणि नव क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश गतिकर्माण उत्त
रे धातवो द्वाविंशं शतं क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः क्षिप्रं कस्मात्संक्षिप्तो विकर्षो ऽंतिकनामा

न्क्षत्राण्येकादशांतिकं कस्मादानीतं न भवति संग्रामनामा न्क्षत्राणि षट्त्रिंशत्संग्रामः कस्मात्संगमना
द्वा संगरणाद्वा संगतो ग्रामो वा विक्षिप्तो वितत्र खल्विइत्येतस्य निगमा भवंति ॥ १० अतीरूदामकामाक्ता अस्मिन्नि
ष्कालस्तीह्याकिसु त्रयः करंति । खल्वेनपर्षान्भवति दन्मिरूरि किंमा निदंति शतत्रवो निंद्राः ॥ अस्मिन्नवामीदामकमे
(क्ता अस्मिन्निष्कदमाणः सपत्नानस्मिन्नवामि । द्वौ किं मा त्रयः कुर्वंत्यकस्मात्संख्या द्वौ कृततरा संख्या त्रयस्त्री ।
र्सतमा संख्या चत्वारश्चलिततमा संख्याष्टावश्नोतेर्नव नवननीया नावाप्ता वा दशदस्ताद्दशार्था वा विंशतिर्द्वि
स्व ६ र्दशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्रं दशयुतं प्रयुतं नियुतं नमन्नदस्त्यस्त्रमर्बुदा माद्वासनवत्परणं बुताद्दां बुम मक्षाती
तिवां बुमद्भवतीति वा सयथामदान्नुजर्भवति वर्षस्त्रदिवा बुद्धं खल्वनपर्षान्भवति दन्मिरूरि खल्विव पर्षान्भवति द०
न्मिरूरि खल्विति संग्रामनाम खलात्तवस्विखलात्तर्वायमपीतरः खल्वएतस्माद्वसमास्कन्नो भवति । किंमा
निंदंति शतत्रवो निंद्राः । यइंइनविद्धुरिंद्राह्यदमस्मन्निंद्राइतरइति वाद्याा त्रिकर्माण उन्नारक्षतवो दशनत्र
न्यापान रहनामनी आह्राणं आस्थुवातं आम्भुवा ग्नावधकर्माण उन्नारक्षतवस्त्र्यस्त्रिंशन्नवियातइत्येतद्वियातय ।
तइति वा वियातयेति वा । आखंडलप्रह्लयस ॥ आखंडयितः । तलिदित्यंतिकवधयोः संसृष्टकर्मतात्यती ।
तिसतः ॥ ११ त्वं यांवयंसुदृश्यं ब्रह्मणस्पते स्यार्दावसुमनुष्याददीमदि । यातोदूरतलितायाअरानयोनिसं

तिडंनयातात्मनत्रमः॥ त्वयावयंसुवर्द्धीयिज्ञाब्रह्मणस्पातस्पृहाणीयानिवसूनिमनुष्येभ्य आददीमहियास्त्व
न्ताइत्तरतलिरतायाश्रांतिकस्रुरातयादानकर्मणोवादानप्रज्ञावाउंनयतात्मनप्रासाभवइतिरूपनामाभोती
तिसात्विकत्रलिङ्गवतीतिशाकटाणि:साह्यवमात्यतिदूराबद्धदृश्यातपिश्चिदमंतिकन्नामेवास्तिप्रेतंस्या
त्।दूरेचिन्संतलिदिवातिरावसङ्कारपिसन्नंतिकङ्वसंदृश्यसइतिवज्रनामान्क्षत्रराण्यष्टादशवज्र:कस्मा
इजूयतीतिसतस्त्रउक्षइत्येतङ्कंततेकीषि:उक्षोत्तवतिकत्रोस्त्रामानामित्योपमन्यवोध्यायस्यवधक
र्मैवत्तवतितत्सखङ्:सुसंजुह्वानोत्यैश्वर्यकर्मणिउत्तरेक्षतवश्वद्वारईश्वरनामान्क्षत्रराणिचत्वारित्व
तशात्यतस्मनितएश्वर्याणितिवासतितमानतेश्वर्यमितिवा॥२यज्ञोसुपर्णा अमृतस्यलागमनिमेषंविद
थाभिस्वरंति।इनोविश्वस्यभुवनस्यगोपा:समाधीर:पाकमत्राविवेश॥यत्रसुपतना आदित्यरश्मयोमृ
तस्यलागस्तुदकस्यानिमिषंतात्वेदनेनाभिस्वरंतीतिवाभिप्रयंतीतिवेश्वर:सार्वेषांभूतानांगोपायिता
दित्य:समाधीर:पाकमत्राविवेशेतिधीराधीमान्पाक:पक्तव्योभवतिविपक्व:प्रज्ञ आदित्यइत्युपनिषद्व
र्णोभवतीत्यधिदेवतमथाध्यात्मंयत्रसुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्यलागज्ञानस्यानिमिषंतिवेदनेनाभिस्वरंती
तिवाभिप्रयंतीतिवेश्वर:सार्वेषामिंद्रियाणांगोपायितात्मासमाधीर:पाकमत्राविवेशेतिधीराधीमान्पाक:

पक्ष्योभवतिविपक्षइवग्रहआत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे॥२२॥तृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः॥३॥ ॥बहुनामान्यु
त्तराणिद्वादशबहुःकस्मात्प्रभवतीतिसतोह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादशह्रस्वोह्रसतेर्महन्नामान्युत्त
राणिपंचविंशतिर्महान्कस्मान्मानेनान्याञ्जहातीतिशाकपूणिर्मंहनीयोभवतीतिवाववक्षिथ
विवक्षसइत्यपितवक्षेवोविवक्षानवसीत्यासाङ्गृहनामान्युत्तराणिद्वाविंशतिर्गृहाःकस्माद्गृह्णन्तीतिसतां
परिचरणकर्माण्युत्तरेदशैवादशसुखनामान्युत्तराणिविंशतिःसुखंकस्मात्सुहितंखेभ्यःखंपुनःख
ल नतेरूपनामान्युत्तराणिषोडशरूपंरोचतेःप्रशस्यनामान्युत्तराणिदशप्रज्ञानामान्युत्तराण्येकाद
शसत्यनामान्युत्तराणिषट्सत्यंकस्मात्सत्सुतायतेसत्प्रभवंभवतीतिवा॥२४॥अष्टाउत्तराणिपदानिप
श्यतिकर्माणिध्नतवश्चायतिप्रभृतीनिचनामान्यामिश्राणिनवोत्तराणिपदानिसर्वपदसमाम्नानाया
थातउपमायदतत्तत्सदृशमितिगार्ग्यस्तदासांकर्मज्यायसावागुणेनप्रख्याततमेनवाकनीयांसंवाप्रख्या
तंवोपमिमीतेथापिकनीयसाज्यायांसं॥२५॥तनूत्यजेवतस्कराविनर्गूरशनाभिर्दशभिरभ्यधीतां।तनू त त्यक्तौनू
त्यक्तौवनर्गूवनगामिनावग्निमन्थनौबाहूतस्कराभ्यामुपमिमीतेतस्करस्तत्करोतियत्पापकमितिनै
नैरुक्तास्तनोतेर्वास्यात्संततकर्माभवत्यहोरात्रकर्मावारशनाभिर्दशभिरभ्यधीतामभ्यधीताज्यायां॥

व

स्नवृष्णातिवृत्तः॥१८॥कुहस्विद्दोषाकुहवस्तोरश्विनाकुहाभिपित्वंकरतःकुहोषतुः।कोवांशयुत्राविधवेव
वदेवरंमर्यंनयोषाकृणुतेसधस्थआ॥क्वस्विद्रात्रौभवथःक्वदिवाक्वाभिप्राप्तिंकुरुथःक्ववसथः।कोवांशयने
विधावेवदेवरंविधवाविधातृकाभवतिविधवनाद्वाविधावनाद्वेतिचर्मशिराअपिवाधवइतिमनुष्यनामतद्वियो
गाद्विधवादेवरोदीव्यतिकर्मामर्योमनुष्योमरणधर्मायोषायौतेराकुरुतेसधस्थानेऽथनिपाताःपुरस्ताद
वव्याख्यातायथेतिकर्मोपमायथावातायथावनंयथासमुद्रएजति।भ्राजन्तोअग्नयोयथा।आत्मायक्ष्मस्य
नश्यतिपुराजीवगृभोयथा।आत्मानन्तेवर्धान्नवीपिवान्नइतिस्याद्यावृद्धाग्निर्न्नूतनइति।अग्निर्नयेभ्राजसारु
क्मवक्षसः।अग्निरिवयेभ्राजसारुक्मवक्षसः॥१९॥चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादानिधातोः।नदुरुक्तायस्पृ
हयेत्।चतुरश्चिद्धारयतइतितद्यथाकितवाद्बिभीयादेवमेवदुरुक्ताद्बिभीयान्नदुरुक्तायस्पृहयेत्।कदा
चिदाइत्याकारउपसर्गःपुरस्तादेवव्याख्यातोऽथाप्युपमार्थेदृश्यते।जारआभगं।जारइवभगमादि
त्योऽत्रजारउच्यते।रात्रेर्जरयितासएवभासांतथापिनिगमोभवतिस्वसुर्जारःशृणोतुनइत्युषसमस्य
स्वसारमाहसा[illegible]साहचर्याद्रसहरणाद्वापित्वयंमनुष्यजारएवाभिप्रेतःस्यात्स्त्रीभगस्तथास्याद्भजतेर्मे
षइतिन्निगमोपमा।मेषाभूतोऽभियन्नयः[illegible]:पश्यतेरश्मिरितिरूपोपमा।हिरण्यरू

अ ३

पः सहिरण्यसंदृगपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः। हिरण्यवर्णस्यैवास्य रूपं स्यादिति च। तं पूतनस्थाशूर्वस्था विश्वथेम
थ्या पृतन इव शूर्वश्च विश्वरूपेव मइवेत्ययामेततन्नरोम्बुभ्या दस्मा वस्त तारास्मादस्तुत्या यस्यास्या विति दिव्या स्व्यात्तं
वदिति सिंहोपमा। ब्राह्मणवद्वृषलवत्। ब्राह्मणा इव वृषला इवेति।।१८ प्रियामधवदत्रिवज्जातवेदो विरू
पवत्। अंगिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवं। प्रियमेधः प्रियास्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य
शृणु ह्वानं प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो वा यथा प्राग्रं म र्चिषि भृगुः संबभूव भृगुर्भृज्यमानो नादहे अंगा
रष्वंगिरा अंगारा अंकना अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्यूचुस्तस्मादत्रिर्न त्रय इति विखननाद्वैखानसो भरणा
द्भारद्वाजो विरूप नानारूपो महिव्रतो महाव्रत इति।।१९ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः।।३।। ।।अथ लुप्तो
पमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति पूजायां श्वा काक इति कुत्सायां काक इति शब्दानुकृतिस्तदि
दं शकुनिषु बहुलं न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः काकापकालयितव्यो भवतीति तित्तिरिस्तरणात्ति
लमात्रचित्र इति वा कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवतेः ईषत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति
वा श्वा आशुयायी शवतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः श्वसितेर्वा सिंहः सहनाद्धिंसेर्वा विपरीतस्य संपूर्वस्य वा हंतेः
संहाय हंतीति वा व्याघ्रो व्याघ्राणाद्व्यादाय हंतीति वा।।२० अर्चतिकर्माण उत्तरेध्मतवश्रुतुश्चत्वारिंशान्म

क्षवि नामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधावी कस्मान्मेधया तद्वान्भवति मेधमातो धीयते ।। स्तोतृनामान्युत्त
राणि त्रयोदश यज्ञनामान्युत्तराणि पंचदश यज्ञः कस्मात्प्रख्यातं यजति कर्मेति नैरुक्ता याच्ञो भवतीति
वा यजुरुन्नो भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवो यजूंष्येनं नयंतीति वर्त्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ ऋत्विक्क अ॰ ३
स्मादीरण ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिर्ऋतुयाजी भवतीति वा याच्ञाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश दानक
र्माण उत्तरे धातवो दशाध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः स्वपितिसस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ कूपनामा
न्युत्तराणि चतुर्दश कूपः कस्मात्कुपानं भवति कुप्यतेर्वा स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव स्तेनः कस्मात्संस्त्यान
मस्मिन्पापकमिति नैरुक्ता निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षड् दूरनामान्युत्तराणि पंच दूरं कस्माद्द्रुतं
भवति दुरयं वा पुराणनामान्युत्तराणि षट् पुराणं कस्मात्पुरा नवं भवति नवनामान्युत्तराणि षडेव नवं क
स्मादानीतं भवति ।। २ ।। द्विश उत्तराणि नामानि । प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते । आपित्वतः
प्रपित्वे त्वयमागहि । अभीके चिदु लोककृदित्यपि निगमौ भवतः । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य दभ्रं दभ्नोतेः सुदंभं
भवत्यर्भकमवहृतं भवति । उपोपे परा मर्श मा मे दभ्राणि मन्यथाः । नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यपि
निगमौ भवतः । तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं भवति । तिरश्चिद्दर्य्यया परि वर्तिर्यात १८

मदास्यापाञ्चेव्रसिंदन्सनयतिरङ्कसङ्कत्यपिनिगमोभवति। नोनमइत्यर्द्धस्यावाघयततोनेमोपनीतो ईंदरते
विपरीतादारयातवस्थादुङ्कतंभवत्वोञ्जातवस्यादृङ्कतामाविनाम।पीयतिर्वाअङ्कवोशृणाति।नामद्वा
नामस्तुराइत्यपिनिगमोभवति।ऋकास्त्रिशिरितिऋत्राणांनऋत्राणिनऋतेर्गतिकर्मणा।नमानऋत्राणी
निचब्राह्मणमृङ्कुरउदीर्मनीवरव्यायंत।त्रिस्त्रीर्मनीवरव्यायंत।अमीयऋकानिदितासउच्चापश्यंताद्या
मिवस्त्रिसिरित्यपिनिगमोभवति॥२२ वम्रीतिरूपजिह्विकाइतिसीमिकातो।वम्रिर्यावमनात्सीमिकास्यम म्रो।५
नाडुपजिह्विकाउपजिघ्रः।यदत्यूपजिह्विकायद्वाम्रोअतिसर्पतीत्यपिनिगमोभवति।अर्द्दरंकुदरमित्या
पवेनस्योर्द्दरस्तुदीर्णभवत्यूर्ज्जंदीर्णवा।तम्रूर्द्दरंनशृणतायवेनेत्यपिनिगमोभवति।तम्रूर्दरमिवपूरयतित्य
विनरुदरंरुतदरंभवति।समिद्धोअञ्जनकृदरंमतीनामित्यपिनिगमोभवति।रंभः पिनाकमितिदंडस्यारं
भआरंभंएतेन।आवारंभंनजिग्रयोरस्मेत्यपिनिगमोभवति।आरभामहेवाजीर्णाइवदंडं।पिनाकंप्रति।
पिनाष्ट्यनेन।कृत्तिवासाःपिनाकहस्तोवततधन्वेत्यपिनिगमोभवति॥२३ मेनाग्नाइतिस्त्रीणां।स्त्रियःस्त्यायते
रपत्रपणकर्म्मणो।मेनामानयंत्येनाः।ग्नागच्छंत्येनाः।अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ।ग्नास्त्वाकृंतन्नपसोतन्वत
तन्त्यपिनिगमोभवति।शापावेतसइतिपुंस्प्रजननस्य।शपःशापतःस्पृशतिकर्मणो।वेतसोवितस्तं

भवति।यस्यामुशंतःप्रहरामशेपंविः।समानः।अथ्याया।वेना।सानन्यपिनिगमोभवतः।अयेनत्कपदश
स्या।अयातअग्निसमिध्याविधेमेतिस्त्रियाः।एना।वाअग्निमितिनपुंसकस्य।एनापत्यातन्वंसंसृजस्वेतिपुंसः
सिषक्तिसचतइतिसेवमानस्य।सनःसिषक्तुयस्तुरः।सनःसच[illegible]तांयस्तुरः।सचस्वानःस्वस्तये।सचस्वनःस्व
स्त्याया।स्वस्तीत्यविनाशनाम।अस्ति[illegible]रभिपूजितः।सुअस्तीति।न्यसातारेजतइतिभयवेपनयोः।यस्यशुष्माद्रोद
सीअभ्यसेतां।रेजतेअग्नेपृथिवीमखेभ्यइत्यपिनिगमोभवतः।द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणिषड्विं
शतिस्तयोरेषाभवति।।अथकतरापूर्वाकतरापरायाः।कथाजातंकवयः।कोविवेद।विश्वंत्मनाबिभृता
यद्धनामविवर्त्तेतेअहनीचक्रियेव।।कतरापूर्वाकतरापरैनयोः।कथंजातंकवयः।कएनेविजानातिस
र्वमात्मनाबिभृतोयद्धनयोःकर्मविवर्त्तेतेविनायारहनीअहोरात्रेचक्रमुक्केइवेतिद्यावापृथिव्योर्महि
मानमाचष्टआचष्टे।।अथतृतीयाध्यायःसमाप्तः।।३।। ।।एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तमथयान्यनेका
र्थान्येकशब्दानितान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्चनिगमांस्तदैकपदिकमित्याचक्षते।जहाजघाने
त्यर्थः।।कोनुमर्याअमिथितःसखासखायमब्रवीत्।जहाकोअस्मदीषते।।मर्याइतिमनुष्यनाम।मर्यादा
भिधानंवास्यान्मर्यादामर्यादिनोर्विभागान्।मेथतिराक्रोशकर्मा।पापकंजघानकमहंजातुकोऽस्मद्भीतःपला

यतेनिक्षपाशस्यास्त्वतियन्निक्षीयतेपाशस्यापाशसमूहःपाशःपाश्यतेविपाशनात्॥रवयःसुषुम्नादिपसेदु
रिंद्रियामभ्युक्षणायानाधमानाः॥अपद्मंतंसूर्सुदिशुर्दिवस्तुर्सुर्स्युं स्मान्निधायवबध्नां।वाय्या।वर्बक्तव
वनंसुपतनाआदित्यरश्मयउपसदुरिंद्रियाः मानाआप्यासुद्दाधंस्वंचक्तुश्चक्तुःरव्यातेर्वाचिषेर्वाद्दिपूर।
यादद्दीतिवाम्युवास्मान्याशेशिववधानूपार्श्वतःआलितःशितामतःपार्श्वपरस्युमयमंगंस्त्ववतिपर्स्युःस्पश
तेःसंस्पृशाघृष्टदेशंपृष्ठंस्पृशातःसंस्पृष्टमंगेरंगमंगनादच्छनाद्वाआलिः॥आराणतेगतिचलाकर्मणः॥आ
लिश्चलतीवगच्छतोदाःशितामस्त्ववतिदाईवतेत्योनिःशितामतिशाकृष्णलिविषितोस्त्ववतिश्यामतोया।
कृत्नइतितिदीकिःश्यामंश्यायतेर्यकृष्णथाकथाचकृत्यातशितिमांसातामदस्त्रइतिगालवःशितिःश्यते
र्मसमाननंवामानसंवामलोस्मिन्नूसीदतीतिवामदोमद्यातः॥३यदिदंइचित्रामद्दनास्त्रिवादानमद्विवः।
राधस्त्वत्रोविदद्दसउस्रयाद्दस्यास्तेश॥यदिदंइवायनीयमंहनीयंधनमस्त्रियस्माइद्दनास्त्रीतिवात्रीणिमधं
मानिपदानिद्वयानस्वदातद्यमद्विवंनद्विराद्भणात्येतनापिवात्रेस्याद्भूसामादइतिद्दविज्ञायतेराधइतिध
नतामराकूवंत्यननतंन्नस्खूविन्नधनोसात्यांदस्नास्यामाद्दरान्तोसस्रोद्धोस्त्ववतोदस्नूनादमनावादानम
नावादांनमनावापिवादमइतिरद्दनामतन्मनास्यान्मानोमनोतः॥धकुष्टोदस्नूनाअनिघ्रिदुराणाइमं।

नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामाभरा भोजनानि ॥ अतिथिः स्यन्दिता ।
टदाञ्जवन्यः स्यन्दितिर्गतिस्थितिः परकुलानीति वा । शृदाणीति वा हुराणइति शृदनामदुर्वासवंति दुस्तर्पा इमं नो
यज्ञमुपयाहि विद्वान् सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्य शत्रूयतामामरस्नोजनानि विहत्यान्येषां बलानि शत्रू-
णां भवनान्माहरभोजनानीति वा धनानीति वा मूषा मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादे-
व ॥ सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः । मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य
रोदसी ॥ संतपन्ति मामभितः सपत्न्य इव माः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति स्वां-
गानि श्नथनं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति संतपन्ति माध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो जानीतं मे अस्य द्यावापृथिव्या-
विति त्रितं कूप अवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृङ्मिश्रं गाथामिश्रं च भवति त्रितस्तीर्ण-
तमो मेधया बभूव अपि वा संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ इषिरेण ते म-
नसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः । सोम राजन् प्रण आयूंषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥ इषिरेणेत्ये-
षणेन वैषणेन वार्षणेन वा तेन मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्धय च न आयूंषि सोम राजन् । अहा-
नीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वसनानि विवासनानि गमनानीति वा ऊरुः ऋतं नेत्यूर्ध्वकाव उपऋणनात्स्वं भवति

कर्त्तनेदं तनयानेनेति जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्ध्रियते धीयते वा ॥७ मरुत्वाँ इंद्र वृषभो रणाय पिबा सोम-
मनुष्वधं मदाय। आसिंचस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानां ॥ मरुत्वानिंद्र मरुद्वान्वृषभो वर्षितापांर-
णाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्नं तं मदाय मदनीयाय जैत्राय। आसिंचस्व जठरे मधुन ऊर्मिं
मधु सोममित्यौपमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव। त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानां ॥८ चतुर्थाध्या-
यस्य प्रथमः पादः ॥ब॥ ॥ तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥९ सक्तुमिव
तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत। अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वा-
चि॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनंतः सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भव-
ति यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तस्तत्र सखायः सख्यानि संजानते भद्रै-
षां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचीति भद्रं भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयं भवद्रमयतीति वा भाज-
नवद्वा लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लांछनाद्वा लषतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्ज-
तेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः शिप्र इत्यस्य परिष्टाद्व्याख्यास्यामः ॥१० नक्षर्यस्यादवव्रं तन्म्रदिव्रं मध्यमकर्त्रीर्विनतं
संजसाराय देदवुक्रदृरितः सधस्थादा[illegible]सिमसो ॥ नक्षर्यस्यादवव्रं तन्म्रदिव्रं मध्येयक्कर्मणां

क्रियमाणानां वितते संक्रियते यदासावब्धुक्त दरणानादिन्यरश्मीन्द्रिरितान्यानीति वाथरात्रीव वासस्तत्तुत
सिमस्मेव सरमद्दरवस्तुवती सर्वस्मादपि वायमार्थे स्याज्ञात्रीव वासस्तत्तुत इति तुष्यापि निगमा स्ववंति । तुत:
समंच्छ्छितं तं वयंती । समनाज्ञीतू ॥ ११ इडिण संदिद्दहृत्से संजग्माना अ विस्फषा । मंदूसमानवर्चसा ॥ इडिण
द्दिसंदृश्यास संगच्छमाना विस्फषागणेन मंदूमदिष्ट्रस्तुवां स्कापिवा मंडुना तनेति स्यान्समानवर्चसत्ये ते
नच्याख्यातं ॥ १२ ईर्मांतास: सिलिकमध्यमास: संशूरणासो दिव्यासो अत्या: । हंसाइव श्रेणिशो यतंता । तत्यदा ।
द्रिघ्नुर्दिव्यमयृमश्वा: ॥ ईर्मांता: समीरितांता: शृष्टुं तावा सिलिकमध्यमा: संस्तृतमध्यमां शीर्षमध्यमा वापि ।
वाशिरश्चादित्यास्स्ववंति यदच्छशोत सर्वाणिस्तूनानि मध्ये चेषां तिष्ठनीदमपी[illegible]र छिरए तस्मादेव समाश्रिता
न्ये तदिंद्रियाणि स्ववंति संशूरणास: शूर: शवतेर्गतिकर्मणो दिव्यादिविज्ञाश्चेत्या अतना: । हंसाइव श्रेणिशो । त १
यतंता । हंसादं तघ्नंत्यध्वानं ध्याणि: श्रयते: समाश्रितास्स्ववंति यदाहिष्वर्यदापं दिव्यमज्मम ऊतेमाज्मिमश्वा
स्यादित्यस्तुतिरश्वस्यादित्योदश्चो निस्सृष्ट इति । सूरादश्वं वसवो निरतष्ट त्यपि निगमा स्ववंति ॥ १३ कायमा
नावनात्वं यन्मातृरजगंतप: । ननोत्नेश्चाग्नपत्रद्धा तिवर्तनं यद्दूर सं निदास्स्व: ॥ कायमानश्चायमान: काय म २
मान इति वावनाति त्वं यन्मा[illegible]रण्यागमतउपशाम्यंन नोत्नेश्चाग्नपञ्चद्धृ[illegible]यते निवर्तनं दूरे यत्सं निदस्स्ववसि जाय २२

तृ १ प १

मानाः। लोधं नयंति पशुमन्यमानाः। लुब्धमृषिं नयंति पशुं मन्यमानाः। शीरं पावकशोचिषं पावकदीप्तिं। अनु
शायिनमिति वाशिनमिति वा॥ १५ कनीनकेव विद्रधे नवद्रुपदे अर्भके। बभ्रू यामेषु शोभेते॥ कनीनकेव क
न्याके कन्या कमनीया भवति। क्वेयं नेतव्येति वा। कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः। कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि
सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिः। वृद्धे योर्दारुपादयोर्दारु दृणातेर्वा तृणातेर्वा तस्माद्द्रु कृ नवे नव
जाते अर्भके अवृद्धे तयथा तदधिष्ठाने शोभाते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते बभ्र्वोरश्वयोः संस्तवः इद
मेदादिद्द
वामदादिस्यृषिः प्रसंख्यायाद। सुवास्त्वा अधि तुग्वनि। सुवास्तुर्नदी तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति। कुवि
त्संतमरुतः शुनर्नः। शुनानि वं तमसा नानसत इत्य परिशिष्टं व्याख्यास्यामः॥ यातमदाश्चादनसावि
द्रायसास्तिरिड्द्वादयद्वानावमघं। यातमदाश्चादनन वं तावचनवं तास्तेरिड्द्वादयदानायमघं॥ १६
उपो अदर्शि शुंध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि। अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पु
नरेयुषीणां॥ उपादर्शि शुंध्युवः शुंध्युरादित्यो भवति शोधनात् तस्यैव वक्षो भासाध्यूढमिदमपीतरद्व
क्ष एतस्मादेवाध्यूढं काये शकुनिरपि शुंध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवत्यापोऽपि शुंध्युव उच्यंते
शोधनादेव नो धा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमु रूपाण्याविष्कु पा१

धि ४

रुतेभ्रसदश्मानं सवत्यभ्रसादिनीतिवाभ्रसानिनीतिवा।ससानाबाधयंतीशाश्वत्रमागान्तुनरश्वषीणां
शाश्वतिकमागान्तुनरश्वषीणां।तवाशीमंतइष्मिणः।इषणिनइतिवेषणिनइतिवीर्यणिनइतिवा।
वाशीतिवाङ्नामवाश्यतइतिसत्याः।शंसायाध्वर्यो प्रतिमेष्टृणीहि।दीर्घायुवादः।ऋणवावुजुष्टं।असिवद्द
नस्तुतिमभिषवणप्रवादास्तुतिमन्यंतएंद्री।द्विवशस्यतेपरिनक्वे त्कपरिशिष्टाघ्यास्वाख्यास्यामः॥७॥१६
चतुर्थाध्यायेद्वितीयःपादः॥७॥ ॥सुवितंसुइतंसूनेसुगतंप्रजायामितिवा।सुवितमाध्यइत्यपिनिग
मोभवति।दयतिरनेककर्मा।नवसुवर्दयमानोस्यामेत्कृपदयाकर्मा।यएकइदिदयतेवसुविंतिदान
कर्मावाविभागकर्मावा।दुर्वर्तुर्भीमोदयतेवनानीतिदहतिकर्मा।दुर्वर्तुर्दुर्वारः।विदद्वसुर्दयमानोविश
त्रूनितिहिंसाकर्मा।इमसुतादंदवःप्रातरित्वनासजोषसापिबतमश्विनातान्।अदंदिवामृतयेवंदनाय
मांवायसाद्दाषादयमानोअबभुधत्।दयमानइति।नूचिदितिनिपातःपुराणनवयोर्नूचेतिच।अद्या
चिन्नूचिन्नदपोनदीनां।अद्यचपुराचतदेवकर्मनदीनां।नूचपुराचसदनंरयीणां।अद्यचपुराचसदनंरयी
णां।रयिरितिधननामरातेर्दानकर्मणः॥१॥विद्यामतस्यतेवयमकूपारस्यदावने।विद्यामतस्यतेवय।
मकूपरणस्यदानस्यादित्याअकूपारउच्यतेकुपारोभवतिदूरपारःसमुद्रोप्यकूपारउच्यतेकूपारोन

वीतमहापारः कच्छपोप्यकूपार उच्यते कूपारो न कूपमृच्छतीति कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति वा कच्छे
न पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छदोयमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं तेन छाद्यते। शिशीते शृंगे रक्ष
से विनिक्षे। निश्यति शृंगे रक्षसो विनिक्षणाय रक्षो रक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत
इति वा। अग्निः सुतुकः सुतुकनैरिराध्यैः। सुतुकनः सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा। सुप्राय
णा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तां। सुप्रगमनाः॥२८॥ देवानां यथा सदमिद्धये असन्न प्रोत्थुवा रक्षितारो दिवदि
वः॥ देवानां यथा सदा वर्द्धना यस्फरणायुवा प्रमाद्यन्तो रक्षितारस्त्वादन्यदनिच्यवनकृषिर्भवतिच्याव
यिता स्तोमानां च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवंति। युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्ष
थुः। युवं च्यवानं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुर्युवा प्रायोति कर्माणि तक्षतिः क
रोतिकर्मा। रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्ते सृगहनी रजसी उच्येते
हरो हरतेर्ज्योतिर्हर उच्यत उदकं हर उच्यते लोका हरांस्युच्यन्ते। जुहुरे विचितयन्तः। जुहुरे विचेत
यमानाः। व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा। पदं देवस्य नमसा व्यन्त इति पश्यतिकर्मा। वीहि शूर पुरोडाशमि
ति खादतिकर्मा। वीतं पातं पयस उस्रियायाः। अश्नीतं पिबतं पयस उस्रियायाः। उस्रियेति गोनामोस्रा

विणास्यं स्नागात्स्तुमिंद्रमतिभिः स्तुतस्तुनीथासो वसूयवः गाभिः क्राणा अनूषतं गाभिः ऊर्वाणा अस्तो
षत ॥१९॥ आ तू षिंच हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। आसिंच हरिं द्रोरुपस्थे द्रुममयस्य हरिः
त्सोमाद्धरितवर्णोयमपीतराद्धरिः तस्मादेवं वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। वाशीभिरश्ममयीभिरिति
वावाभिरितिवा स शर्द्धद्यो विष्णुणस्य जंतामाशिश्च देवा अपि गुर्नेनतः। स उ अहन्तोया विष्णुणस्य जंतावि
षमस्यमाशिश्चादेवा बृहच्चर्याः शिश्नं श्रथनेः अपि गुर्नतंनः। सत्त्वं वा यज्ञं वा ॥२०॥ आ घा ता गछानुत्तरा युगा
नि यत्र जामयः कृणवन्नजामि। उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिछस्व सुभगे पतिं मत् ॥ आगमिष्यंति तान्युत्त
रा णि युगानि यत्र जामयः करिष्यंत्यजामिकर्माणि जामयो निरक्तनामबालिशस्य वा समानैती यस्य वा य
जन उपधेहि वृषभाय बाहुमन्यमिछस्व सुभगे पतिं मदिति छायाख्यातं ॥२१॥ द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बंधुर्मे गा
माता पृथिवी मही यं। उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरंतरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ द्यौर्मे पिता पाता वा पालयि
ता वा जनयिता नाभिरत्र बंधुर्मे माता पृथिवी महती यं बंधुः संबंधनान्नाभिः संनद्धनान्नाभ्या संनद्धा गर्भा जा
यंत इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन्सनाभय इत्याचक्षते संबंध इति च ज्ञातिः संज्ञानात् ॥ उत्तानयोश्चम्वोर्यो
निरंतः। उत्तान उत्ततान ऊर्द्ध्वतानो वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः। अथान्तः शंयार स पाद

ध्मनाराया रिप्रमिति पापनामनी भवतः शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते तच्छं
य्वारावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये इत्यपि निगमो भवति। गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये॥ २२ चतु
र्थाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ३॥ ॥ अदितिरदीना देवमाता॥ २३ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पि
ता स पुत्रः। विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्॥ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीना
नीति वा। यामेरिरन्भृगवः। एरिरइति विरूपस्य शोभस्य स्तः॥ २४ उतास्मैनं वस्त्रमथिं न तायुमनु क्रोशन्ति क्षिता
यो भरेषु। नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम्॥ अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनं वस्त्र
वास्तेनस्यात्तुरिति स्तेननाम संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रा
मेषु भर इति संग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा नीचायमानं नीचैरयमानं नीचैर्निचितं भवत्युच्छ्रितं भव
ति जसुरिमिव श्येनं श्येनः शंसनीयं गच्छति। श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथं। श्रवश्चापि पशुमच्च यूथं प्रशंसां च यू
थं च धनं च यूथं चेति वा यूथं यौतेः समायुतं भवति। इध्मन्त एनं जरन्ते स्वाधीः। गृणाति मन्दी मन्दतेः स्तुतिक
र्मणः। प्रमन्दिने पितुमदर्चता वचः। प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वचो गो व्याख्यातः॥ २५ अत्राह गोरमन्वत नाम त्व
ष्टुरपीच्यम्। इत्था चन्द्रमसो गृहे॥ अत्र ह गोः सममंसत त्वाष्टुरिति। अपीच्यं संनामापीच्यमपचितमपगतमपिहि

प

नमनं नर्दितं वा सुत्रचं इमसा शृदे गातु र्व्याख्यातो दंसयः कर्माणि दंसयं तएनानि। ऋक्शायमनमेनत्वद्यस्वदं
सयध्वन्युपिनिगमा भवति। सत्रूनावनेनमश्नोत्यंदृतिः। सतुनावनेनमंदतिरश्नोत्यंदतिश्चांदृश्वदंततनि स्यां कु २
रुल्हौपधाग्निपरीतात्। हृदस्यातवयसइत्यियां रूः। हृदस्य नेयज्ञानयासिदवयीसुंयियुतिर्दिसा कर्मावि
सुतेद्यावाशृथिव्योविययनात्। समानयाविसुतेद्वरेश्रेते। समानेसंमान ... मात्रेत्तवनिमात्रामाना द्वूरं
व्याख्यातं नमंतानानतेऋधगितिपृथग्भावस्य ... प्रवचनं भवत्यथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते। ऋधगयाऋधगुताश
मिष्ठाः। ऋध्नुवंतयाऋधुवंतशमिष्ठा इतिवास्या इतिवास्या इतिचादातृपृथमादाशतुदानमत्वादशाशा
नीवान्यर्थेतरसुदातमत्यीयान्यर्थेतरमतुदातं॥२६ अस्याऋधुगाउपसा नयेतुवोदेलमानोररिवोअजाश्च
अस्येतःसा नयजुपस्तवादेत्नमाना। ऋध्यत्तरिवात्रातिरस्यस्वोजाम्बतिपूषणमादाजाश्वाजा अजनाअथा ३८
तुदात्तं। दीर्घायुरस्यायःप्रतिजीवातिशरदःशतं। दीर्घायुरस्यायःप्रतिजीवतुसमशरदःशतंशरच्छ्रुताअस्य
मोषध्याभवतिशीर्णाआपइतिवा। स्यांस्यत्युपातनव्याख्यातं॥२७ अस्यवामस्यपलितस्य होतुस्तस्य नि॰
भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः। तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रं॥ अस्यवामस्यवननीय।
स्यपलितस्यपालयितुर्होतु ... नह्यसात तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यशनोभ्राता नानर्रा नर्दरति कर्मणो दरसो २४

कृ १

गंसर्वा व्याप्नवतीति वा तृतीयस्त्राता घृतपृष्ठो अस्यायमग्निस्तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा वि
श्पतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा सप्तसृप्ता संख्या सप्तादित्यरश्मय इति वदंति॥२६ सप्त
युंजंति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा। त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधित
स्थुः॥ सप्त युंजंति रथमेकचक्रमेकचारिणं चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा एको ऽश्वो वहति सप्तना
मादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसंनामयंति सप्तैनमृषयः स्तुवंतीति वा इदमपीतरन्नामैतस्मादेवा
भिसंनामात्॥ संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चस्त्रिनाभि चक्रं [illegible]तुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमंत इति संवत्सरः त्र्यृत ६
संवसंतेऽस्मिन्भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यंतेऽस्मिन्रसा वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमंतो हिमवान्हिमं पुनर्हंते
र्वा हिनोतेर्वा अजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन्यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्य[illegible]भिसंतिष्ठंते तं संव त्रि ५
त्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति पंचारे चक्रे परिवर्तमान इति पंचर्तुतया पंचर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं।
हेमंतशिशिरयोः समासेन षळर आहुरर्पितमिति षळृतुतया अराः प्रत्यृता नाभ्यां नेमिः सन्नतेः। द्वा
दशारं नहि तज्जराय द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानात्प्रधिः प्रहितो भवति तस्मिन्साकं
त्रिशता न शंकवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च

नार

ब्राह्मणं समासेन । सप्तदश तानि विंशतिश्चोत्तरसूः । सप्तचत्वारिंशतानि विंशतिश्च द्वोरा ज्ञाइति ब्राह्मणं ।
विसागुनौ ॥ १५ ॥ एवं चतुर्थोध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥ ॥ सस्मिन्नविंदुच्छरणानदीनां संस्नातानां मघां वा दिक्षु वादं
नानां स्नानां मोदूत्ताजुवं नरा ॥ वाल्मीकनामाकानानां स्नानां मोदूत्ताजुवं नारा नरा मनुष्यानृत्यं तिकर्मसुदू
त्ताजुवनेवाइवातवीवारयातवीवावशानावष्टुर्ववीशयातवी । सप्तस्वसूरस्थीववशानइत्युपिनि
गमान्नवति । वार्यं वृणीतेरथापिवरतमं तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गापयत्यं तद्वार्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं
गापायितव्यं गापितारो वृर्यं स्कंदस्य मितिवांक्षइत्यत्र नामाख्यानीयुर्भवति । आमंत्रेभिः सिंचता
मधुमंथः । आसिंचतामावे मेघमं । श्मम त्रयात्मनमां स्मिन्द्रं त्यमाभुनरनिर्मितं नन्नवतिया त्रं पानान्नामा
युधं उत्थात तास्मिन्नुध्यसनेन्नवति नदर्शनमं धंतमइत्यस्मिन्नाखातयमपीतरांधएतस्मादुवापश्यद
दृशावान्नविवचनदं धइत्युपिनिमोन्नवति ॥ २ ॥ असश्चंतीभूरिधारेपयस्वती । असज्यमानइतिवाव्यक्रदस्य
त्याविति वा बहुधारउदकवात्योवन्नुष्यतिर्दंति कर्मा नवगतसंस्कारो न्नवति । वनुयामवनुष्यत इत्यु
पिनिगमान्नवति । दीर्घप्रयज्युक्रमति । यावनुष्यतेवयं जयेम पृतनासुदूढ्यः ॥ दीर्घश्रत्प्रयज्युमन्निज्जिघां
सति । यावयं तं जयेम पृतनासुदूढ्यो दुर्धियं पापधियं पापः । पातापेयानां पापप्रत्यमानो वाडेः वपनती   २५

२४

तिवार्यपत्यतेर्वास्याद्वरूष्यतिराप्यवंकर्मा इंद्राग्नी युञ्ज्यातसाषमवृत्रमित्यपि निगमा भवंति। संदनासं
दातः स्तुतिकर्मणः। शुरुधश्चायासंदतध्वमस्निः कविरित्यपि निगमा भवंति। स संदानानाउदियर्त्ति यज्ञावती
रितिच। अन्येन मदाहनो याहि तूयं। अन्येन मदाहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाह
नाइवस्नवत्यतस्मादाहनस्याः पिनीदाभवतिनदतेः स्तुतिकर्मणः। नदस्य मा रुधतः काम आगन्नूनद
नस्य मा रुधतः काम आगमत्संरूढप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयाते॥२॥नयस्या
द्यावापृथिवी न धन्वानंतरिक्षं नादेयः। सामाभ्रकाः। ओ... तरित्यके। अनूप्यगामानुगोस्निरकाः सोमादु श्रो ६
ग्धास्निरक्षाः। लोपाशः सिंहं प्रत्यंचमत्साः। क्षियति निगमः। श्रर्वः श्ररति निगम उत्तरशत्याकनूप्यगामान्नो
स्निर्यदा क्षियत्यथ सामो दुग्धस्य श्ररति सार्वक्षियति निगमा इति शाकपूणिः। श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु
अतनं भवति। स पतत्रीत्वरं स्थाजगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः। स पतत्रिचित्वरं स्थावरं जंगमं चय
त्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदा ऊतिरवनात्। आ चारथ्यं यथोतय इत्यपि निगमा भवंति। हासमाने इत्यू
परिह्वाराख्यास्यामः॥३॥ व्यसकः पुल्लिरुपंसर्पादिंद्रपानेशितिवासा शांते शितिवा। स सत्ययुक्तमविदस्तु
वंतं स्वप्रमेतन्मध्यमंज्योतिरनित्यदर्शनं तद्धिकाविद्वान्कामानां। छितावसन्नाः स्वधयाचशंतुः॥ हो

धं सन्नामध्यमेवस्थानं तन्नमेव । शंतुः सुखस्तुः । सूगं नद्या मृगयंति । सूगमिव त्रात्याः । सेषावराद्वोमेधान्नव
निवराद्वारावरमादारमाह्वार्षीरितिवा । ह्मणं विधद्वराक्षेति । आद्भिमास्म । त्यपि निगमो भवत्यथमपी ।
तरावराद एतस्मादेव वृहतिमूलानि वरं वरं मूलं वृहतीति वा । वरादमिदं एत सुखमित्यपि निगमो भवत्यं
गिरसोपिवरादाउच्यंते । ब्राह्मणस्यापि तृषि निवरादः । अष्टाध्यनेमाध्यमकादेवगणा वरादवउच्यंते । प
श्यद्विरण्यचक्रानयोर्दंष्ट्राविधवतावराहून्नू ॥ ४ स्वसराण्यहानि भवंति । स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो
भवति स एनानि सारयति । तस्मादेव स्वराणी त्यपि निगमो भवति । शर्या अंगुलयो भवंति सृजंति कर्माणि श
र्याइषवः शरमय्यः शरः श्रृणातेः । शर्याभिर्नभरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो भवति । अर्को देवो भव
ति यदेनमर्चंत्यर्को मंत्रो भवति यदनेनार्चंत्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृतः कटु
किम्ना ॥ ५ गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्चंत्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिर ॥ गायंति त्वा गा
यत्रिणः प्रार्चंति तेर्कमर्किणो ब्राह्मणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रू
यत इति वा पर्वीरस्थानमि भवति यद्धिष्ठमानित्ये मिंतन पर्वारस्थानामर्द्वितिदान्त्याऊसा । तंमस्तः सुरपं
विनाश्यत्युरित्यपि निगमो भवतः । वाश्वाव्याख्यातं तधन्वांतरिक्षं धन्वंत्यस्मादापः । तिराधन्वांतिराचत इत्य

पि निगमो भवति। सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि। यत्र स्मासिनं भरथ्यः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति। इत्था
मुथेत्यादेतेन व्याख्यातं सदे त्यर्थः। वसुभिः स्तुवान्तुवा॥ वसुभिः सहत्तुवावो विदिति निपातः। तत्तु दात्रः पुरस्तादेव
व्याख्यातः। अथापि पशुनाम इह भवत्यदात्रश्चिदसि मनासि चितास्तु यिनागा श्चतयस इति वा अश्वा इत्याका
र उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः। अथाप्यध्यर्थे दृश्यते। अभ्र अभ्रप अभ्रः अभ्रा अभ्रपा त्वेधप इति श्रद्धात
त्वर्य्यशावा अन्नं वा। अस्मे धत्तमधि रत्नं चाधिहि। अस्मासु धत्त श्रवणं च धेहि॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पाद
:॥१॥ ॥पवित्रं पुनातेः। मन्त्रः पवित्रमुच्यते। येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति
। रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते। गभस्तिपूत इत्यपि निगमो भवत्यापः पवित्रमुच्यन्ते। शतपवित्राः स्वधया मदन्ती
र्बहूदकाः। अग्निः पवित्रमुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते सोमः पवित्रमुच्यते सूर्यः पवित्रमुच्यत इन्द्रः पवित्र
मुच्यते। अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः। पवित्रं ते मा पुनन्त्वित्यपि निगमो भवति। तोद
स्तुद्यतेः॥२॥ पुरूत्वा दाश्वान्वोचे रिरग्ने तव स्विदा। तोदस्येव शरण आमहस्य। बहुदाश्वांस्त्वामेवाभिह्वया
म्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद्दृष्ट्वैवमवक्ष्य
न्। तोदस्येव शरण आमहस्य। तुदस्येव शरणेधिमहतः स्वंचासुग्रं च तः। आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्व

त्म

वाइत्यपितिगमास्नवति। शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः। कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौ
पमन्यवः॥८ किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि। मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यद
न्यरूपः समिथे बभूथ॥ किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति अप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितो
स्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः। अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्। किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं
यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः। शिपयोत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति। मा वर्पो अस्मा
दपगूह एतत्। वर्प इति रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिस्तस्या
स्यान्तरात्म्यसैनिर्वचनाय॥९ प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्। तं त्वा गृणा
मि तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके। तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसाम्यर्यो हमस्मीश्वरः
स्तोमानामर्यस्त्वमसीति वा तं त्वा स्तौमि तवसमतव्यां स्तवस इति महतो नामधेयमुदितो भवति निव
सं तमस्य रजसः पराके पराक्रान्ते आघृणि रागतहृणिः। आघृणेः संस्तवा वादे। आगतहृणः संस्तवावहै
इत्युक्त्वा इत्युज्वः। इत्युज्ञ्या अमिना दाशुर्दास्याः आमोद्य दाशुर्दास्या॥१० अग्निं नराः दीधितिभिः ररा
ण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तं। दूरेदृशं गृहपतिमथर्युं। दीधितयो गुल्लयास्तवंति धीयंते कर्मस्वरणी॥

त्य १

प्रस्तुत एतेनाग्निः समरणाज्जायत इति वा दस्त्रवत्कृतीदस्त्रप्रकृत्या जनयंतप्रशास्त्रं दूरे दर्शनं गृद्धयति।
मतनवंतं॥११ एकया प्रतिधापिबत्साकं सरांसि त्रिंशतं। इंद्रः सोमस्य काणुका॥ एकेन प्रतिधानेनापि
बत्साकं सार्द्धं त्वं पूर्व्यः। इंद्रः सोमस्य काणुका। कांतकानीति वा क्रांतकानीति वा कृतकानीति वा। इंद्रः सो
मस्य कांत इति वा कणेघात इति वा कणेहतः कांतिहतस्तत्रैतद्याज्ञिका वेदयंते त्रिंशदुक्थपात्राणि
माध्यंदिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेनापिबंति तान्यत्र सरांस्युच्यंते
त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एता आंद्रमस्य आगामिन्य आपो भवं
ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबंति तथापि निगमो भवति। यमक्षितिमक्षितयः पिबंतीति। तं पूर्वपक्ष आ
प्याययंति तथापि निगमो भवति यथा देवा अंशुमाप्याययंति॥१२ अधिगुर्मंत्रो भवति गव्यधिकृत ती५
त्वादपि वा प्रशंसानामेवाभिप्रेतं स्यात्तत्कृष्टवत्त्वाद्दधिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमधिगविध्व
ग्निरप्यध्रिगुरुच्यते। उत स्यं ह्यो तं त्वध्रिगो शचीवः। अधृतगमनकर्मवन्निंद्राप्यध्रिगुरुच्यते। अध्रिगव
उदमिंद्रायेत्यपि निगमो भवति। आंगूषस्तोम आघोषः। एनांगूषेण वयमिंद्रवंतो। अनेन स्तोमेन व
यमिंद्रवंतः॥१३ आपांतमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवांछरुमां ऋजीषी। सोमो विश्वान्यतसा व

नानि नार्वागिंद्रं प्रतिमानानि देभुः॥ आपातितमन्युस्तृपलप्रहारी सोमो वेंद्रो वा धुनिर्धूनोतेः शिमीति
कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वा ऋजीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं
भवति तेनर्जीषी सोमोथाप्यैंद्रो निगमो भवति ऋजीषी वज्रीति हर्योरस्य स भागो धानाश्चेति धाना
भ्राष्ट्रे हिता भवंति फले हिता भवंतीति वा बभ्रुं तदृषीक्षना उप ऋजीषं ऊषुत्तामित्यपि निगमो भवत्या
दितास्यास्सतापद्दितेनापक्षमाद इत्रेब्रह्निरत्रिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिंद्रं प्रतिना
मानि दभ्नुवंति येरनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवंत्यर्वागेवैनमेतान्यश्नुवंतीतीद्रप्रधानेत्येके नै
घंटुकं सोमकर्मास्ति यप्रधानेत्यपरं अश्वमशाशु अश्नुत इति वा अश्नाकृत इति वा अश्नाकृत इति वा अश्वश्मश
सध्वनः अश्ववारुध अश्वशावारिति॥ इति पंचमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥२॥ ॥उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्याम
श्नुत उरुर्वा वशोस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं
वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्त
मिति वा तदस्यै दत्तमिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कंद तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥ उता
सि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोधिजातः द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाद

दं त॥ अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातो द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रप्सः संभृतप्सानी
यो भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त पुष्करमन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यम्
इदमपीतरत्पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्यतेर्वयुनं वातेः कांतिर्वा प्रज्ञा वा॥१६॥ स इत्तमो व
युनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार। स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत्सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार वाजपस्त्यं वाजपत
नं। सनेम वाजपस्त्यमित्यपि निगमो भवति। वाजगंध्यं गध्युत्तरपदं। अश्याम वाजगंध्यमित्यपि निगमो भव
ति। गध्यं गृह्णातेः। ऊर्जा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवति। गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा। आगधिता प
रिगधितेत्यपि निगमो भवति। कौरयाणः कृतयानः। पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि निगमो भवति। तौरया
णस्तूर्णयानः। स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिंद्र सखिभिः सजोषा इत्यपि निगमो भवति। अह्रयाणो।
ऽह्रीतयानः। अनुष्टुया कृणुह्यह्रयाणेत्यपि निगमो भवति। हरयाणो हरमाणयानः। रजतं हरयाण इत्यपि।
निगमो भवति। य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः। प्रस्तुतस्तोमा च्छुंदी वृंदतेर्मृदुभावकर्मणः॥१७॥ नि यद्वृण।
क्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रंदिनो रोरुवद्वना॥ निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादि
त्यस्य शोषयितू रोरूयमाणो वनानीति वा वधानीति वा। वृन्दं वृंदी वीलितेत्यपि निगमो भवति। वीलयतिश्च व्री

त्वर्यति। निष्षं संस्त्यानकर्माणो द्रावणसं प्रयुज्यते। निष्षपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतपसाः। पसः पसतेः स्पृशति
कर्मणः। मा नो मघेव निष्षपी परा दाः। स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परा दाः। तूर्णाशमुदकं भवति
तूर्णमश्नुते। तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति। क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत्क्षुसते॥१८ कदा मर्त्तमराधसं भ्य ३
पदा क्षुम्पमिव स्फुरत्। कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो अङ्ग॥ कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः
श्रोष्यति च गिर इन्द्रो अङ्ग। अङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाञ्चितं भवति। निचुम्पुणः सोमो निचान्तं पृणो निचमनेन प्री
णाति॥१९ पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये। अपां जग्मिर्निचुम्पुणः। पत्नीवन्तः सुता इमेऽद्भिः सोमाः काम
यमाना यन्ति वीतयेऽपानायापां गन्ता निचुम्पुणः समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते। निचमनेन। अवभृथोऽपि निचुम्
पुण उच्यते नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचैर्दधतीति वा। अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति। निचुम्पुण निचुं
कुणेति च। पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते॥२० सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति। यस्त्वायन्तं वसु
ना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो महदस्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वायन्तमन् य २
भ२ नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति कुमारो मुक्षीजा मोचनाद्वा शयनाद्वा तननाद्वा पादुः
पद्यतेः। आविः स्व कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते। आविष्कुरुते भासमादित्यो गूहते बुसं बु
ः।

समित्यृदकनामब्रुवीतःशृष्टकर्मीणास्त्वंशाठेर्वायहर्षणानयत्यृदकंरश्मिभिस्तस्त्यत्यादत्ते॥२१पंचमाध्यायस्य
तृतीयःपादः॥३॥ ॥वृकश्चंद्रमाभवतिविवृतज्योतिष्कोवाविकृतज्योतिष्कोवाविक्रांतज्योतिष्कोवा॥२२अरु
णोमासकृद्वृकःपथायंतंददर्शहि।उज्जिहीतेनिचाय्यातष्टेवपृष्ट्यामयीवित्तंमेअस्यरोदसी।अरुणआरो
चनोमासकृन्मासानांचार्धमासानांचकर्ताभवतिचंद्रमावृकःपथायंतंददर्शनक्षत्रगणमभिजिहीतेनिचाय्यायनयेन
योऽयमागणात्भवतिचंद्रमास्तक्ष्णुवंनिवपृष्ठरोगीजानीतंमेअस्यद्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपिवृकउच्यतेयदावृंक्ते
॥२३अजोहवीदश्विनावर्तिकावामास्नोयत्सीममुंचतंवृकस्य।अक्ष्यदुत्साश्विनावादित्यनासिकस्तानामश्विनौ
प्रस्तुमुंचतउरित्याख्यानंश्वापिवृकउच्यतेविकर्तनाहृकश्चिदस्यवारणउरामथिः।उरणमथिः।उरणऊर्णा
वाह्नवत्यूर्णावृत्त्नवृणोतेरुर्मीतवर्णावृहवाशिन्यपिवृक्युच्यते।शतंमेषान्वृक्येचक्षदानमृज्राश्वंतंपितां
धंचकारतस्यपिनिगमाभवति।जामइत्यविज्ञातनामधेयंजामयितिवृद्धंभवति॥२४यदिन्द्राग्नीसुतेषुवांस्त
वंतेष्टितावृधा।जामवाकंवदतःपजूदोभिणानदेवानसच्युत॥यदिन्द्राग्नीसुतानषुवांस्तामेषुस्तोतिनस्या
ऽसीथोऽथयोयंजोमवाकंवदतिविजूंजपःप्रार्जितदोभिणोनदेवोनस्याप्नीयःकृतिःकृंतनेर्यशावाअन्नंवा
मदीवक्षक्रतिःशरणानंइदंशरणमंतरिक्षंत्रिसीरिवतीयमपीतराकृतिरतस्मादेवस्तत्रमपक्षपमाद्यो
॥ममहतेरइ वृ

वा॥कृत्तिवासाःपिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपिनिगमोभवति॥श्वघ्नीकितवोभवति॥स्वंहन्तिस्वंपुनराश्रितंभ म्रू
वति॥कृतंनश्वघ्नीविचिनोतिदेवने॥कृतमिवश्वघ्नीविचिनोतिदेवने॥कितवःकिंतवास्तीतिशब्दानुकृ
म३ तिः॥कितवाद्वाशीर्नामकः॥समितिपरिग्रहार्थीयंसर्वनामानुदात्तं॥मानःसमस्यदूढ्यःपरिद्वेषसो
अंहतिः॥ऊर्मिर्ननावमावधीत्॥मानःसर्वस्यदुर्धियःपापधियःसर्वतोद्वेषसोंहतिरूर्मिरिवनाव॥
मावधीदूर्मिरूर्णोतेर्नौःप्रणोत्तव्याभवतिनमतेर्वातत्कथमनुदात्तप्रकृतिनामस्याद्दृष्टव्ययंतुभवति
॥उतोसमस्मिन्नाशिशीहिनोवसोइतिसप्तम्यांशिशीतिर्दानकर्मा॥उरुष्याणोअघायतःसमस्मादितिपं
चम्यामुरुष्यतिरक्षकर्मकः॥अथापिप्रथमाबहुवचने॥नभंतामन्यकेसमे॥रुद्रविषाजारा॥अपांपिप
न्निपद्युरिर्नेशा॥पिनाकटस्यचर्षणिः॥द्विषापांकरयितापिपर्न्निपद्यु[illegible]रितिदृष्टणाति॥निगमोवाघ्नीणाति
निगमोवापिनाकंतस्यकर्मणश्चायितादित्यःशंबइतिवज्रनामशमयतेर्शातयतेर्वा॥उग्रायायःशंबः
द्युस्रस्तातनेत्यपिनिगमोभवति॥कपयःकपूयाभवन्तिकपूयमितिकुत्सितकर्मकुत्सितंकपूयंभव म३
ति॥रज्जिष्टक्यायनश्रेष्ठमादेवकृतयोकाखतः॥अवस्यानिकुष्टरा॥नयेशेकुर्यज्ञियांनावमारुहमीर्मैव
तेन्यविशंतकेपयः॥एष्टक्यायनश्रेष्ठक्युयष्टनःश्रेष्ठमादेवकृतयोयदेवानाकुर्यंताकुर्वतः॥अवगीः

यानियशांसिदुरनुकराण्यन्यैर्यशक्नुवन्त्यिन्द्रियांन्नावमारोढुमथयेनाशक्नुवन्त्यिन्द्रियंनावमारोढुमी
र्मैवतेनव्यविशांतद्देवतेनव्यविशंतस्माण्णेवान्तव्यविशंतास्मिन्नेवलोकइतिवर्मइतिवाकुनामस्यमी
रितनरोभवति।एताविश्वाभवनात्रुमाङ्गाप्रस्त्वृयस्नोसदसायानिदधिषे।एतानिसर्वाणिस्थानानि
त्रसर्मक्कुपाकुरुषेस्वयंवलस्यपुत्राणायानिधस्वांसत्रमंदसस्त्राणंधनुर्वीकवचंवाकववंकुऋचितंभव
तिकांचितंभवतिकायेंचितंभवतीतिवा॥२८ प्रीणीताश्वान्हितंजयाथस्वस्तिवाहंरथमित्कृणुध्वं।द्रोणा
हावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशंसिंचतानृपाणं॥प्रीणीताश्वान्सुहितंजयथजयनंवाहितमस्तुस्व
स्तिवाहनंरथंकुरुध्वंद्रोणाहावंद्रोणमयमाहावमाहावआह्वानादावहआवहनादवतोवातितो
महान्भवत्यश्मचक्रमशनचक्रमसनचक्रमितिवांसत्राकोशमंसत्राणिवाकोशस्थानीयानिसंत्रको
शःकुष्णातेर्विकुषितोभवत्ययमपीतरःकोशएतस्मादेवसंचयआचितमात्रोमहान्भवतिसिंचितनृपा
णंनरपाणंकूपकर्मणासंग्राममुपमिमीतेकाकुदंतान्वित्याचक्षतेजिह्वाकोकुवासास्मिन्धीयते।
जिह्वाकोकुवाकोकूयमानाएनानुदतीतिवाजिह्वाजोहुवातालुतरतेस्तीर्णतममंगंलततेर्वास्याल्ल २२
वकर्मणोविपरीताद्यथातल्लंलतेत्यविपर्ययः॥२९ सुदेवोअसिवरुणयस्यतेसप्तसिंधवः।अनुक्षरं

सु

तिकाकुदं सूर्म्यं षिरामिव॥ सुदेवस्त्वं कल्याणदानो यस्य तव देव सप्त सिंधवः प्राणायानुक्षरंति काकुदं
सूर्म्यं सुषिरामिवेत्यपि निगमो भवति॥ ३० प्र वो वृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव बीरिटइयाते॥ वि
शामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान्॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामेयाते सर्वस्य
पातारो वा पालयितारो वा बीरिटमंतरिक्षं भियो वा भासो वा ततिरपि वोपमार्थे स्यात्सर्वपती इव राजा
नौ बीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ वायुश्च नियुत्वान्पूषा च स्वस्त्ययनाय नियु
त्वान्नियुतोस्याश्वा नियुतो नियमनाद्वा नियोजनाद्वाच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः परीणसमिति व्याख्यात
मनेमेनामस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं सृणिरंकुशो भवति सरणादंकुशोंचतेराकुंचितो भवतीति वा॥
नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयादित्यपि निगमो भवति॥ अंतिकतममंकुशादायात्पक्वमोषधमागच्छत्वित्याग
च्छत्विति॥ इ पंचमाध्यायः समाप्तः॥ ५॥ ॥ त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि। त्वं वने
भ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः॥ त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशु इति च शु इति
च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणिरुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा शुक्शोचतेः पंचम्य
र्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्यसंयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज उत्तर आशुशोचयिषु।

रितिश्रुतिः श्रोचात[illegible]लितिकर्मणायमपीतरः श्रुतिरतस्मादेव निषिक्तमस्मात्पापकं इति निरुक्ताः ॥ १
इंद्र आशास्य स्वरिसर्वास्त्वा अस्तयं करतु। आशादिशास्तवं त्वाभ्रसदनादाशा उपदिशोस्तवं त्वस्य प्रशना
काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोदनाद्वा। इमचिदिंद्र रोदसी अपारयसं गृह्णा
मघवन्काशिरित्। इमचिदिंद्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विराधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धिः स्त्रो
तः कूलं रुज्जातविपरीतात्लोष्टो विपर्ययेण पा[illegible]दूरपारयसंगृह्णासिंघवन्काशिस्तमदानू। अद २५
स्तमिंद्रसंपिणकुणारु अदस्तमिंद्ररुवा संपिष्टु परिकरणंतमग्धं ॥ २ अलातृणोवलइंद्र व्रजो गोः पु
रा हंतोर्भयमानो व्यापार। सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः ॥ अलातृणो
लमानर्दनोमेघो वलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यंतरिक्षे गोरत्यौ तस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननात्
भयमानो व्यार। सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः सुगमनान्पथो अकरोन्निरजनायगवां। प्रावन्वाणीः
पुरुहूतं धमंतीः। आपो वा वहनाद्वा वो वा वदनाद्वा जलिरा[illegible]हूतं मुदकं स्तुवंति धमति गतिक
र्मा ॥ ३ उद्वृहद्रक्षः सहमूलमिंद्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि। आकीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे त
पुषिं हेतिमस्य ॥ उद्धर रक्षः सहमूलमिंद्र मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा वृश्च मध्यं प्र[illegible]ष्ट ति १

णीद्यग्रमग्रमागतंभवत्याकीयतोदेशाभलानूकंसंस्तुतंभवतिपापकमितिनैरुक्ताःसरलूकंवास्या।
त्सरिस्यस्त्रात्रपुषिस्तपतेर्दीप्तिर्दीप्तःत्वंचिदिद्धाकल्पयशयानंसुखपयसंसुखमस्यपयः।विस्रुदस्मा
द्यान्नवंतिविस्रवणात्।वयाइवस्रुरुहःसस्रविस्रुद्इत्यपिनिगमोभवति।वीरुधओषधयोभवंतिविरो
हणात्।वीरुधःपारयिष्णवइत्यपिनिगमोभवति।नक्षद्दाभमक्षुवानदाभमश्यशनेनदभ्नोतीति।नक्ष।
द्दाभंतंदुरिंपवीतशमित्यपिनिगमोभवत्यस्कृधोयुरकृधायुःकृधितिह्रस्वनाम।निकृत्तंभवति।यान्य
स्कृधोयुरजरःस्वर्वानित्यपिनिगमोभवति॥ अजासःपूषणंरथेनिशृम्भास्तेजनश्रियं।देवंवहंतुबिभ्र
तः॥ आवहंत्वजाःपूषणंरथेनिशृम्भाःशिरस्तेजनश्रियंजातश्रियंबृबदुक्थोमहदुक्थोवक्तव्यमस्माउक्थ
त्रि५ मितिबृबदुक्थोवा।बृबदुक्थंवदेमइत्यपिनिगमोभवति।ऋदूदरःसोमहृदुदरश्चितिवा।ऋदूदरणस
ख्यासख्यमित्यपिनिगमोभवति।ऋदूपेइत्यप्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः।पुलुकामःपुरुकामःपुलुकामादिम
र्त्यइत्यपिनिगमोभवति।असिन्वतीअसंखादंत्यौ।असिन्वतीबप्सतीभूर्यत्तइत्यपिनिगमोभवति।कप
नाकंपनाःकृमयोभवंति।माषध्याह्वंकपनेवावृधसइत्यपिनिगमोभवति।भाऋजीकःप्रसिद्धभाः।धूम
केतुःसमिध्धाभाऋजीकइत्यपिनिगमोभवति।रुजानानद्योभवंतिरुजंतिकूलानि।संरुजानाःपिपिषइंद्र

इशत्रुरित्यपि निगमो भवति। जूर्णिर्जूर्व्वानर्वाङ्वर्तते वजूनो नर्वा। कृशा जूर्णिर्निर्वक्रतीत्यपि निगमो भ
वति। परिघ्रंस मामनावं वायागा नू। पर्यगाद्धा घ्रंसमहरवनेनान्नं॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ ॥
उपलप्रक्षिण्युपलप्रक्षिणा त्वयपलप्रक्षिपिणी वा॥ कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना। ना
नाधियो वसूयवो नु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परिस्रव॥ कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक्कृत
इति संतान नाम पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका ननानमातर्माता वा दुहिता वा नानाधियो
नानाकर्माणो वसूयावो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मा गाव इव लोकमिन्द्रायेन्दो परिस्रवेत्यध्येषणा।
आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति। उपस्थे प्रकल्पविदाणि भवति कलाश्चावदप्रकल्पाश्च। दुर्मित्रासः प्रकल
द्वी ५ विन्मिमाना इत्यपि निगमो भवति। अत्यर्द्धय [illegible] त्यर्द्धयत्यृजति। सिबक्षि पृषा अत्यर्द्धयिद्धे त्यपि निग
मो भवति। ईक्षईशिषे। ईक्षदिवस्व उत्तयस्य राजन्नित्यपि निगमो भवति। क्षोणस्य क्षयणस्य। महः क्षो
णस्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवति॥ अस्मे ते बन्धुः। वयमित्यर्थः। अस्मे यात नासत्या सजोषाः।
अस्मानित्यर्थः। अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः। अस्माभिरित्यर्थः। अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्।
अस्मभ्यमित्यर्थः। अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु। अस्मदित्यर्थः। ऊर्ध्व इव पप्रथे कामो अस्मे। अस्मा

क्षमित्यर्थः। अस्मभ्यन्नवस्सवो वसूनि। अस्मास्वित्यर्थः। पाथोंतरिक्षं पथा व्याख्यातं। श्येनो नदीयन्नन्वेति
पाथ इत्यपि निगमो भवति। उदकमपि पाथ उच्यते पानात्। आ चष्ट आसां पाथो नदीनामित्यपि निगमो
भवति। अन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव। देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति। सवीमनि प्रसवे।
देवस्य वयं सवितुः सवीमनीत्यपि निगमो भवति। सप्रथाः सर्वतः पृथुः। त्वमग्ने सप्रथा असीत्यपि निग
मो भवति। विदथानि वेदनानि। विदथानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति॥ ८॥ आयं तरस्वत्सूर्यं विश्वेदिंद्र
स्य भक्षत। वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम॥ समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठत। अपि वोपमार्थे
स्यात्। सूर्यमिवोपतिष्ठत इति सर्वाणींद्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः। स यथा धनानि विभजति जाते च जनि
ष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायाम ओजसा बलेन। ओज ओजतेर्वा उब्जतेर्वा। आशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वा। अथेयमि
तराशीराशास्तेः। इंद्राय गाव आशिरमित्यपि निगमो भवति। सा मे सत्याशीर्देवेष्विति च॥ ९॥ यदा ते मर्तो
अनु भोगमानळादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः॥ यदा ते मर्तो भोगमन्वापद्यथ ग्रसिष्ठतम ओषधीरगारीर्जीगः।
र्जिगिरतिकर्मा वा गृणातिकर्मा वा। सूरा अस्तृरन वयं चिकित्वामहि त्वमाग्ने त्वमंग विद्म। स्तृत्वा वयं स्मो स्तृ
त्वस्त्वमसि न वयं विद्म महित्वमायग्ने त्वं वा वकशशमो नः शंसमानः। यो वा यज्ञैः शशमानो दुद्दाशतीत्यपि

निगमो भवति। दावा देवाव्या रूपा। दवो देवान्प्रत्यक्त्या रूपा रुक्षुपातर्वा कल्पते वा॥१०॥ अथ वंदिन्नः रि
दाव द्वरावं विजामा ङरुतवाद्यास्याला तु। अथ सोमस्य प्रयती युवस्या मिंशयी स्त्रामं जनयामि नव्यं॥
अथ घं दिव कृदायितरो वं विजामा तुरसामा मान्नाज्ञामा तु विजामा त निशम्बद्दाक्षिणाजाः क्री ताय तिमा॥
वृक्तेसु समान्न इवव रारा स्निप्ततो जामा ता जा अपत्यं त न्निर्मातान तवाद्यास्याल्लादपि वस्याला स्याल्ल आसन्नः
सायाग न तिनेदानाः स्याद्द्राजानावपतीतिवाला जारा ऊतेः सं युष्टं स्यातः श्रुयमशनप्रवनं पृणा तवाथि
सामस्य प्रदानेन तु वास्यामिं द्रायी स्त्रामं जनयामि नवतरमो मास इत्यक्षपरिष्टाद्यारव्यास्यामः॥११ सोमानं
स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते। कक्षीवंतं य औशिजः। सोमानं सोतारं प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षी
वंतमिव य औशिजः कक्षीवान् कस्यावा नो शिज उशिजः पुत्रः उशिक्शब्दः कांतिकर्मणोपि व्रय्यमनुष्यक।
रु एवा स्त्रिप्रत्ययः स्यात्रं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते॥१२ इंद्रं सोमासम [illegible] वंत प्रुर्य
यस्तु चूरश्मिवं इवा ब्रह्म द्विषे क्रुच्या देघारव क्रुसे द्वेषो धन्नमनवायं किमीदिन॥ इंद्रं शासामा व व्रस्य शंसि
तारमघंदं त निक्तसितापसर्गश्चादंतीति। तनु स्नपते स्नुरुर्दृद्धयोसवतिचरते वासमुत्रबरं त्यस्मादापो वृ
ह्म द्विषे क्रव्यमदने घारख्यानाय क्रव्यं विकृत्ताज्ञायत इति निरुक्ताद्धषो धन्नमद्यवे यमनवयवं यदनो

नव्यावद्युरहेषमाऽइतिवाकिमीदिनेकिमिदानीमितिचरतेकिमिदंकिमिद[redacted]मितिवापिशुनायचरात
पिशुनःपिंशनेविपिंशानीति॥२३ऋणुष्वपाजःप्रसितिंनपृथ्वीयादिराजेवामवाँइभेनातृष्वीमनुप्रसितिं
द्रूणानोस्तासिविध्यरक्षसस्तपिष्ठैः॥ऋणुष्वपाजःपाजःपानात्प्रसितिमिवपृथ्वीप्रसितिःप्रसदनात्तं
तुर्वजालंवायादिराजेवामात्यवानस्यैवेनवानूस्ववान्नूरात्तनागणेनगनत्सयेनदस्मिनेतिवातृष्ट्वानु
प्रसित्याद्रूणानस्तृष्वीतिक्षिप्रनामतरातवान्नूरतेवासितासिविध्यरक्षसस्तपिष्ठस्तपतमिस्तृतामेःप्र ॥ म४
पिष्ठतमैरितिवा॥यस्तेगर्भममीवादुर्णामायोनिमाशये।अमीवास्यमननव्याख्यातोदुर्णामाकृमिर्न ॥ प्र५
वतिपापनामाकृमिःक्रव्येमिद्यतिक्रमतेर्वास्यात्स्मरणकर्मणःक्रामतेर्वा।अतिक्रामंतादुरितानिवि
द्या।अतिक्रममाणादुर्गतिगमनानिसर्वाण्यघायादनयाविद्योपवीयतेव्याधिर्वाजयंवा।आघृपरेद्धा
त्यपिनिगमास्तवत्यमतिरमामयीमतिरात्ममयी।ऊर्ध्वायस्यामतिर्भाअदिद्युतत्सदित्यनिगमास्तवति ॥ वि४
कृष्टीतिक्षिप्रनामाशुअष्टीति॥२४नोँश्चधूरंउशतोयस्यग्नेकृष्टीनगंनासत्यापुरंधिं।नानधूरेयऊउश
तःकामयमानानान्जाग्नेकृष्टीनगंनासत्योचाश्विनोसत्यावनासत्याविन्मोस्मिवाद्रःसत्यस्यप्रणे
नाराविल्याग्राणानामिंकोप्रसवोबत्नवउशितिवापुरंधिर्बहुधिस्तकःपुरंधिर्गौर्मैपुरस्ताद्वस्या॥
सि१ त्रि

च्वादेशइत्येकमिंद्रइत्यपरंसबद्धकर्मत्तमःपुरांचदारयितृतमोवरुणइत्यपरंतंप्रज्ञयास्तोति।इमा
मूतुकवितमस्यमायामित्यपिनिगमोभवति।रुशदितिवर्णनामरोचतेर्ज्वलतिकर्मणः।समिद्धस्यरु
शद्दर्शिपाजइत्यपिनिगमोभवति॥१५अस्तिहिवःसजात्यंरिशादसोदेवासोअस्त्याप्यं॥अस्तिहिवः
समानजातितारेशयदारिणोदेवाअस्त्याप्यमाप्यमाप्नोतेःसुदत्रःकल्याणदानः।त्वष्टासुदत्रोविद
धातुरायइत्यपिनिगमोभवति।सुविदत्रःकल्याणविद्यः।आग्नेयाहिसुविदत्रेभिरर्वाङित्यपिनिगमोभ
वत्यानुषगितिनामानुपूर्वस्यानुषक्तंभवति।स्तृणंतिबर्हिरानुषगित्यपिनिगमोभवति।तुर्वणिस्तूर्णस
वनिः।सतुर्वणिर्महाँअरेणुपौंस्यइत्यपिनिगमोभवति।गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयंति।जुष्टं
गिर्वणसेबृहदित्यपिनिगमोभवति॥१६असूर्तेसूर्तेरजसिनिषत्तेयेभूतानिसमकृण्वन्निमानि।अ
सुसमीरिताःसुसमीरितेवाऽसमीरितामाध्यमिकादेवगणास्तेरसेनपृथिवींतर्पयंतोभूतानिचक्रु
र्वंतिनआयजंतन्यतिक्रांतंप्रतिवचनं।अम्यक्सातइंद्रऋष्टिः।अमाक्तेतिवाभ्यक्तेतिवा।यादृश्मिन् धा
[illegible]यितमपस्ययाविदत्।यादृशेध्यायितमपस्ययाविदत्।उस्त्रःपितेवजारयायियज्ञैः।उस्रइव
गोपिजोयितोतयज्ञैः॥१७प्रावाच्छाकुंशुषाणामापाक्सुरत्नविश्वेअग्निर्येतवाजाः।प्रास्तुवोग्रा

क्षयमाणा। अलातृणः सार्वेयगमनानितिवा संपादिनइतिवा। अपिवा प्रमित्यन्तरदनर्थकमुपबंधमादीन
। अध्रीदिंद्रस्थिरतमाद्वीषिद्वनोदधिश्चपढतानसामं अद्रीइस्थितानीमानिद्वीषिद्वनादधिश्च
नइत्यन्ननामपवतिनमीन्द्र। सां। तं मदस्नः पतिपद्मनाग्नेस्तीष्टामित्यपिनिगमोभवत्यपिवामदसस्तुप
शो स्तुसा वृं द्विवचनस्याद्यत्रह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति। पुराला अग्ने पचत इति यथा। स्तुरुध आपा
भवेतिस्तुवं संरुधंति। कृतस्यादिशु रुधः संतिपृथ्वीरित्यपिनिगमोभवत्यमिनामितमात्रोमहान्भवत्या
त्यमिनो वा। अमिनः सहोभिरित्यपिनिगमोभवति। जज्झती रापो भवंति शब्दकारिण्यः। मरुतो जज्झती
रिवेत्यपिनिगमोभवत्यप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो वा। असमत्यमप्रतिष्कुत इत्यपिनिगमोभ
वति। शाशदानः शाशाद्यमानः। प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान इत्यपिनिगमोभवति। ॥१८॥ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः
पादः॥२॥ ॥सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत्सृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा। सृप्रकरस्नमूतये इत्यपिनि
गमोभवति। करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ। सुशिप्रमेतेन व्याख्यातं। वाजेषु सुशिप्र गोमत इत्यपिनि
गमोभवति। शिप्रे हनू नासिके वा। हनुर्हन्तेः। नासिका नसतेः। विष्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने इत्यपिनिग
मोभवति। धेना दधातेः। रंसु रमणात्। सविता चिकितरंसु नासेत्यपिनिगमोभवति। द्विबर्हा द्वयोः स्था

नयोः परिवृत्यकाम मध्यमवस्थानं तत्र मध्यादुत्तरं हविर्दोग्धि मिनः सद्यो निरित्यपि निगमो भवति। अकः आक्रमणात्। अक्रोनवस्त्रिः समिथेम दीनामित्यपि निगमो भवति। उराणमुरु कुर्वाणः। दूतई यसप्रदिवउराणइत्य
पि निगमो भवति॥१९ स्त्रिया आपो भवंतिस्त्यायनात्। वृषा सिंधूनां वृषभस्त्रियाना मित्यपि निगमो भवति।
स्त्रियास्त्वृषां याल्लनउपस्थितान्याल्लयतीति। सनस्त्रियाउतनसवातत्रूपाइत्यपि निगमो भवति। ऊबाऊरुऊर्वमा
न गोरोदिन्ऊरमाणरो। गोदिरमाणरोदीतिवा। अयंरूपआरुपितं ऊबाविंत्यपि निगमो भवति। ऊरूणो गरू
त्मतःऊरुणमंदन्यङ्गिरायेपुरुसंधिमित्यपि निगमो भवति। कुलिशइतिवज्रनाम कुलशातनो भवति
स्कंधांसीवकुलिशेनाविवृक्णादिःशयतउपपृक्पृथिव्याः स्कंधोवृक्षस्यसमास्कन्नो भवतीदमपीतरस्कं
ध एतस्मादेवास्कन्नं कायेदिःशयतउपपद्यतेः पृथिव्या सुंगुं ऊसुंगुं ऊ तेदानकर्मणः॥२० तुंजेतुंजेयउत्तरेस्तो
मा इंद्रस्यवज्रिणः। नविंध अस्यसुष्टुतिं॥ दानदानेयउत्तरेस्तोमा इंद्रस्यवज्रिणो नास्यातेर्विंदामि समाप्तिं
स्तुतेर्बर्हणापरिबर्हिणा। वृढहृवा अस्तुराबर्हणा कृतइत्यपि निगमो भवति॥२१ यो अस्मे घ्रंसउत वा यऊ
ऊधनि। सोमंसुनोतिभवतिद्युमंअह। अपापशक्रस्ततनुष्टिमूहतितनूशुभ्रंमघवायःकवासखः। घ्रंसइ
त्यहर्नाम ग्रस्यंतेस्मिन्नसा गारुसधतउहततरंभवतउपाज्ञमितिवास्वदात्तुप्रदानसामान्याद्वात्रिरसष्ट्रधत्त

न्या ना
च्युतेनसयोऽस्मा अद्‌दं न पिबा राज्ञे सोमं सुतो निर्भवति। घोततवा अपोद इत्यपोदति शक्रस्तिततनि श्रुं धर्म।
ना संतां ट्रएन मलं करिस्तु मयज्ञानं तनूं श्रुस्त्वं तनूशासयितारं मघवायः कवासखोयस्य कुष्टयाः सखा
यः न्या विध्यदिली बिशस्य दृह्वा विश्वं गिणमसिनक्षुस्प्र मिंद्रः निरविध्यदिला बिलशयस्य दृह्वा निच्छे सि
नक्षुं गिणं शुस्न मिंद्रः॥ २२ अस्मा इदु प्रभरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः। गा न पर्व विरदाति
रश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै॥ अस्मै इदु प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्धा इति वा क्र
श्री ममाणधा इति वा। गौरिव पर्वाणि विरद मेघस्य ष्यन्नर्णांस्यपां चरणाय स्त्रमिन्द्राम्भातः। स्वमिरस्य षिद्धन्मा
र्नानामित्यपि निगमो भवति। विष्पितो विष्पाप्तः। पारम्प्रो अस्य विष्पितस्य पर्षन्नित्यपि निगमो भवति। २३
तं न स्तुरीपमद्भुतं पुरुवारं पुरुस्मना। त्वष्टा पोषाय विष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः॥ तं नस्तूर्णमापिमद्भुतम
स्तनमात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान्कामयमानो राखिनोराखीरपालवीरस नेवा
राखिनस्यापया रित्यपि निगमो भवति। ऋजुनीतीः प्रसाधनकर्म ऋजुरित्यप्यस्य भवति ऋजुनीती नो वरुण
इत्यपि निगमो भवति। प्रतद्वसूप्रशा भवेस्म दरीड इ प्रतद्वस्त्र अत्रि स्वरेत्यपि निगमो भवति॥ २४ हिनोता
नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानां। ऋतस्य योगे विष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ३६

प्रदिशुननोधुरंदेवयज्यायेप्रदिशुतवृत्रधनस्यसननायक्रतस्ययोगेयाक्रस्ययोगयाङ्गशकटइति
वाशकटंशकृद्दटंभवतिशनकैस्तकतीतिवाशब्देनतकतीतिवा।सुखवतीन्द्रतनाभस्त्यमायः।चोष्कू
यमाणइन्द्रस्त्ररिवामं।ददद्रिन्द्रवज्रवनच्यनीयंएधमानद्विलुनयस्यराजा।चाष्कूयतेविशाइन्द्रामनु
ष्यान्।कृदस्यत्येधमानानन्दद्वेष्टिसुन्वतःसुन्वतोन्याद्यश्नन्कनयस्यराजादिव्यस्यचपार्थिवस्यचचोष्कू
यमाणइतिचोष्कूयतेचर्करीतवृत्तंसुमस्त्वयमित्यर्थः।उपप्रागात्सुमन्मेधायिमन्म।उपप्रावेतुमांयन्मम
मनोध्यायियाक्रनेत्याश्वमेधिका।मंत्रोदिविक्षित्सुदिवएषणेषु।श्यस्तूरंराधःशतात्रंकुरुंगस्यदिविक्षित्सु
।स्तूरःसमाश्रितःमात्रोमदान्नवत्यणुरन्तुस्थवीयांसमुपसर्गलुप्तनामकरणंयथासंपद्यतिकुरुंगोरा
जाबल्लवकुरुगमनाद्वाकुलगमनाद्वाकुरुःकृंततेःकूरमित्यप्यस्यभवतिकुलंकुष्णातेर्विकुषितं[redacted]तंभ
वति।दूतोव्याख्यातोजिन्वतिःप्रीतिकर्माऽस्त्रिर्भिपर्जन्योजिन्वतिदिवंजिन्वन्त्यग्नयइत्यपिनिगमोभवति।२४
षष्ठाध्यायेतृतीयःपादः॥३॥ ॥अमत्रोमात्रोमहान्भवत्यभ्यमितोवा।महाँअमत्रोवृजनेविरप्शीत्यपिनिग
मोभवति।स्तवेववज्यृचीषमः।स्तूयतवज्रऋचासमाननशरातिमनस्थीलदानमश्लीलपापकमश्रिमद्विषमं
अनश्रशरातिंवसुदामुपस्तुहीत्यपिनिगमोभवति।अनर्वाणमप्रत्यृतोन्यस्मिन्।अनर्वाणंवृषभंमन्द्रजिह्वंबृ

दस्यतिं वर्द्धयानद्य मर्कैः। अन्तर्वमच्चत्यन्तमन्यस्मिन्वृषस्तं मंदजिह्वं मंदनजिह्वं मादनजिह्वमितिवा। वृद्ध
स्यतिं वर्द्धयन्नद्य मर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरस्माभिरस्माभिरुतिषिद्धं माभिस्यतेः। असाम्योजो बिभृथा सुदानवः
। असु समाप्तं बलं बिभृथ कल्याणदानाः॥ २७ मा वो सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा। भूर्णिं मृगं न सव
नेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत्॥ मा चुक्रुधं त्वा सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिं
मिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषतीति। आ वो विशं त्विदव आगल्दा धमनीनां। नाना विसृ
क्षी वा तस्तव्वतो गलनाधमनीनामित्यत्रार्थः। न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः। न पापा मन्यामहे न
धना न ज्वलनेन दीना अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपो दानकर्मेत्यृषिरवोच बकुरो नास्करो ग्न्ययं क्रशः।
ता समानोऽइवनीतिवा॥ २८ यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्रा। अभि दस्युं बकुरेणा धमंतोस
ज्योतिश्चक्रथुरार्याय॥ वृकोलांगलं भवति विकर्त्तनात् लांगलं लगतेर्लांगूलवद्वा लांगूलं लगतेर्लंगतेर्लंबते
र्वा तद्दुहंतौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमंतौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा वा उदकेन वार्यईश्वरः। खुत्रो बक्रा।
नाटाः खल्वु कुसीदिनो भवंति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयंत इति वा। इंद्रा वि
श्वा वेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणींरभि। इंद्रः सर्वान्वेकनाटानहर्दृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यं

तितनपराणीतिवास्तिस्नवतिकर्मणापर्णीश्चवृगिजः॥२९॥जीवांन्नोअभिधेतनादित्यासःपुरादृष्यातूताकद्व
स्थद्रवनश्रुतः।जीवाननोभिधवतनादित्याःपुराहननात्कुत्सस्थःक्वानश्रुतइतिमस्यानांजालमापन्ना।
नाममनदार्षंवृदयंतमस्यामध्यउदकेस्यंदंतमाघ्रातन्योन्यंसंक्रमणाव्यतिवाजालंजलचरंभवतिजलेन
वंवाजलेशयंवाजराजस्वानंक्रूरणमित्यप्यस्यभवति।क्रूरत्वंन्नंक्रूरणादुर्विन्यपिनिगमोभवति।सप्त
मर्यादाःकवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरागातू।सप्तमर्यादाःकवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यभि
गच्छन्नंहस्वान्भवतिस्तेयंमतल्पारोहणंब्रह्महत्यांभ्रूणहत्यांसुरापानंदुष्कृतस्यकर्मणःपुनःपुनःसे
वांपातकेऽनृतोद्यमितिबतइतिनिपातःखेदानुकंपयोः॥३०॥बतोबतासियमनैवतमनोहृदयंचा
विजाम।अन्याकिलत्वांकक्ष्येवयुक्तंपरिष्वजातेलिबुजेववृक्षं॥बतोबलादतीतोभवतिदुर्बलोबता
सियमनैवतेमनोहृदयंचविजानामन्याकिलत्वांपरिष्वंक्ष्यतेकक्ष्येवयुक्तंलिबुजेववृक्षंलिबुजाव्र
ततिर्भवतिलीयतेविभजंतीतिव्रततिर्वरणाच्चसयनाच्चततनाच्चवानाप्युदकंभवतिवातएतदा
प्याययंति।पुनानोवानाप्यंविश्वश्चंद्रमित्यपिनिगमोभवति।वाननवायामान्यध्यायिचाकनू।वनइववा
यो[illegible]वेःपुत्रश्चायन्निनिवाकामयमानइतिवावतिवयइतिचचकारशाकउदाहंवनदास्यानमस्

ज्या१

विष्यद्वसुसमानाम्नश्चार्थ्योरथर्यतीतिसिद्धस्तत्पुष्टरथंकामयतइतिवा।एषदेवोरथर्यतीत्यपिनिगमो
भवति।धवतुंनइष्टंपिथ्वतमसक्रां।अस्यसंक्रमणी॥३१ आधव आधवनात्।मतीनांचसाधनंविशीर्णांवाधव
मित्यपिनिगमोभवत्यनवब्रुवोनवक्षिप्रवचनः।विजामषकृदिंदइवानवब्रुवइत्यपिनिगमोभवति॥
३२ अरायिकाणेविकटेगिरिंगच्छसदान्वे।शिरिंबिठस्यसत्वभिस्तेभिष्ट्वाचातयामसि।अरायिनिका
णेविकटेकाणेविक्रांतदर्शनइत्यौपमन्यवः।कणालवस्यादणूभावकर्मणः।कणतिःशब्दाणूभा
वस्तस्माद्भवतेणुकणतीतिमात्राणूभावात्काणादर्शनाणूभावात्काणोविकटोविक्रांतगतिरित्यौपमन्य
वः।कुटतेर्वास्याद्विकुटितोभवतिगिरिंगच्छसदानोनुत्वाशब्दकारिके।शिरिंबिठस्यसत्वभिः।शिरिंबि
ठोमेघःशीर्यतेबिठंबिठंबिरीटंतद्व्याख्यातंतस्यसत्वैरुदकैरितिस्यात्तेभिष्ट्वाचातयामोपिवा।शिरिं
बिठोभारद्वाजः।कालकर्णोपेतोलक्ष्मीनिर्नाशयांचकारतस्यसत्वैःकर्मभिरितिस्यात्तेभिष्ट्वाचातयाम
श्चातयतिर्निर्नाशने।पराशरःपराशीर्णस्यवसिष्ठस्यस्थविरस्यजज्ञे।पराशरःशतयातुर्वसिष्ठइत्यपि
निगमोभवतीन्द्रोपिपराशरउच्यतेशातयितायातूनाम्।इन्द्रोयातूनामभवत्पराशरइत्यपिनिगमोभव
ति।क्रिविर्दतीविकर्तनदंतीयज्ञावाद्विरुद्धदतिक्रिविर्दतीत्यपिनिगमोभवति।करूलतीकृत्तदती।३३

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्यमा। वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करूलती। वामं वननीयं त्वव्।
त्या दुरिरादरणात्रकः करूलती भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इशतपकं शाबत्यपरं सादंत कोदंत कः पू
षेति चद्वा ह्मणं। दनो विशा इंद्र मृध्रवाचः। दानमनसो नो मनुष्या निंद्र सुदु वाचः [illegible]
जरू। अवीरामिव मामयं शरारुरभिमन्यते॥ अबलामिव मामयं बालोभिमन्यते संशिशा शरिशु
रिदं सुशिदं कामयमानाध्यापित द्वदर्थे तापात वस्तूसु रिद्रा वसुमानित्यत्रार्थः। अश्वसु गर्यसु रथसु
र्वसू सु रित्यपि निगमा भवति॥ अथ किं ते कृण्वंति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपंति घर्मं। आनो
भर प्रमगंदस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्रंधया नः॥ किं ते कुर्वंति कीकटेषु गावः कीकटा नाम देशो
नार्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा नैव चाशिरं दुह्रे न तपंति घर्मं दर्म्यमा हर
प्रमगंदस्य धनानि मगंदः कुसीदी मांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति दपत्यं प्रमगंदा त्यं च कुसीदः कु त
लीनः प्रमदको वा यो यमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः पंडको वा पंडकः पंडगः प्रार्द्दको वा प्रार्द्दौ।
यत्रांडावाणी इव व्रीलयति तत्रं नैचाशाखं नीचा शाखो नीचैः शाखः शाखाः शक्नोतेराणिरंणा २२
तुष्कतं नाम मघवन्रंधयेति रध्यति र्वशगमने बुंदः सुर्भवति भिंदो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति

३१

वा॥ ३४ यत्तु विष्कंधं तस्सु कृतं स्त्रमयं धनुः साधु र्बुदा द्विरण्ययः। उता ते बाहू शण्या स्तु संस्कृत कृष्णे यद्विद्
ष्टु च्छ॥ ३ त्तु विष्कंधं बकु विष्कं मदा विरूपं वा तस्सु कृतं स्तुमयं स्तु स्तु रवं धनुः साधयिना ते बुद्धो द्विरण्ययस्तु
त्ला तबाहू रमणी। यो सं ग्राम्या वद्वीय अ ईनपाति तानो गमनयाति नो धा ममर्मण्य ईनाव धिनो म मनवे ग ३
धिनो वा॥ ३६ निरो विध्य जिरिस्य ञ्जाधर यत्यु ह्यामोदनं। इं शो बुदं स्वाततं॥ निर विध्य जिरिस्य ञ्जाधर
यत्यु ह्यामादन स्तु दक दानं मघ मिंशा बुदं स्वाततं दृं देंबुं दन ध्या रख्यातं वृं दीर कस्ये॥ ३७ अयं यात्वा द्दा
ना कि रूसयम स्यैक मण्व द्वय स्ने मंजं तिद्वा। अदरद्दर्जायात मासि मास्य ध्याद्वा दधिर द्दद्य वा
७ नि दं। अयं यात्वा द्दा नाक न्नो सयमस्य कमण्य न्नम ष्टिवद्ध तिय स्नमस्यु वं तिद्वा अद्दर द्दर्जायात मासमासे
र्द मासे र्द मास व्याष्ट्या द्वा निदधिर द्दद्य वा दस्तु ल्व स्नमीत र्दी गा गते र्वा सद न्न दुल्व स्त्र विरं तद्दासी द्
न्यपि ति गमो स्न वृत्र ह्बी सम प गतन्ना सम प्र हृतन्ना सम नं तद्दितन्ना सं गतन्ना संवा॥ ३८ द्विम ना ग्नि
घ्रं सम वा राय ध्यां पि तु मती मूर्ज मस्मा अ धत्तं। कृबीस अत्रिम श्विना वं नीत सु त्रिन्य स्तुः सर्वं गणं स्व
स्ति॥ द्विमाना द्दाक नत्री घ्नां तग्निं घ्रं सम द्दर वा रय ध्याम न्न वतीवा स्माऊ र्ज मध त्तमय्य ये या ययस्तू।
बी स श्रु ध्यि द्या मग्निरं तारो ष धिवन स्पतिष्टु स्तु तस्तु [illegible] स्तुः सर्वं गणं सर्वनामा तं गणा गणा नाशुण
श्च यद्धृच्छ [illegible] घ्यति प्राप्ति नञ्च पृथिव्यां [illegible] तिसोति। इति षष्ठाध्यायः समाप्तः॥ ६॥ ३५

श्चयहृष्टउषधयउद्यंतिप्राणिनश्चपृथिव्यांनदश्विनोरूपंततेनोस्तोति॥ एषष्ठाध्यायःस
माप्तः॥६॥ ॥अथातो दैवतं॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते
सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुंक्ते तद्दैवतः स मं
त्रो भवति ताः त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वा
भिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य॥ इंद्रो दिव इंद्र ईशे पृथिव्या इंद्रमिद्गा।
थिनो बृहदिंद्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा इंद्राय साम गायत। नेंद्रादृते पवते धाम किंचनेंद्र
स्य नु वीर्याणि प्रवोचमिंद्रे कामा अयंसत प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैते
न सर्वनाम्ना। त्वमिंद्र बलादधि। वि न इंद्र मृधो जहीत्यथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवंति परोक्ष
कृतानि स्तोतव्यानि। मा चिदन्यद्विशंसत कण्वा अभि प्रगायत। उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमि।
त्यथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना॥ यथैतदिंद्रो वैकुंठो लव
सूक्तं वागांभृणीयमिति परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मंत्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकाः अथा
पि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति यथैतस्मिन्सूक्ते अथाप्याशीरेव न।

स्तुतिःसुचक्षाअहमक्षीभ्यांभूयासंसुवर्चामुखेनसुश्रुत्कर्णाभ्यांभूयासमितितदेतद्बहुलमाध्वर्यवेयाज्ञे
षुचमंत्रेष्वथापिशपथाभिशापौ॥अद्यामुरीययदियातुधानोअस्मि।अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाइत्य
थापिकस्यचिद्भावस्याचिख्यासानमृत्युरासीदमृतंनतर्हि।तमआसीत्तमसागूढमग्रे।अथापिपरिदे
वनाकस्माच्चिद्भावात्।सुदेवोअद्यप्रपतेदनावृत्नविजानामियदिवेदमस्मीति।अथापिनिंदाप्रशंसे
।केवलाघोभवतिकेवलादी।भोजस्येदंपुष्करिणीवावेश्मेत्येवमक्षसूक्तेद्यूतनिंदाचकृषिप्रशंसा।
चेवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणांमंत्रदृष्टयोभवंति॥३तद्येनादिष्टदेवतामंत्रास्तेषुदेवतोपपरीक्षाय
द्देवतःसयज्ञोवायज्ञांगंवातद्देवताभवंत्यथान्यत्रयज्ञात्प्राजापत्याइतियाज्ञिकानाराशंसाइतिनैरु
क्ताअपिवासाकामदेवतास्यात्प्रायोदेवतावास्तिह्याचारोबहुलंलोकेदेवदेवत्यमतिथिदेवत्यंपि
तृदेवत्यंयाज्ञदेवतोमंत्रइत्यपिह्यदेवतादेवतावत्स्तूयंतेयथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यंतानि॥४अथाप्य
ष्टौद्वंद्वानिसनमन्येतागंतूनिवार्थान्देवतानांप्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवतिमाहाभाग्याद्देवताया एकआत्मा
बहुधास्तूयतएकस्यात्मनोन्येदेवाःप्रत्यंगानिभवंत्यपिचसत्त्वानांप्रकृतिभूमभिर्ऋषयःस्तुवंतीत्याहुः
प्रकृतिसार्वनाम्याच्चेतरेतरजन्मानोभवंतीतरेतरप्रकृतयःकर्मजन्मानआत्मजन्मानआत्मैवैषांर

रथोस्तवत्यात्मास्या॥ आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य॥ पनिस्व एव देवता इति नैरुक्ता अ
ग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानस्तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि ना
मधेयानि भवन्त्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि
स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोपि विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थाने
कत्वं संभोगैकत्वं चोपेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च दृश्य
ते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगोग्निना चेतरस्य लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्रमिवा॥ इह आ
थाकारचिन्तनं देवतानां॥ पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्धि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानान्यथापि पौरु
षविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते। ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू यत्संगृभ्णा मघवन् काशिरित्ते। अथापि पौरुषविधि
कैर्द्रव्यसंयोगैः। आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते। अथापि पौरुषविधिकैः कर्म
भिः। अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य। आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम्॥ अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि तु यद्दृश्यते तदपुरुषवि
धं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति यथो एतच्चेतनावद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तू
यन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्य

लिङ्गं देवनिर्देशितल्लिरासन्निरिति ग्रावस्तुतिर्यथा एतात्योरूपविधिकेईष्यसंयागेरित्यतदपिताद्दशमेव
सुखं रथं युयुजे सिंधुरश्विनमिति नदीस्तुतिर्यथा एतात्योरूपविधिकेः कर्मसिरित्य्तदपिताद्दशमेवद्दो।
उश्विन्म्रर्वद्विरद्यमाशनेति ग्रावस्तुतिरवापिवोनयविध्मःस्फरपिवाउरूपविध्मनामेवसतां कर्मान्मानए
तस्फर्यथा यज्ञो यजमानस्येष व्याख्यानसमयः ॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ ॥ तिस्र एव देवता इ।
त्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री
त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमस्थाने अग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियः अथास्य कर्म वह
नं च हविषामावाहनं च देवतानां यच्च दार्ष्टिविषयिकमग्निकर्मैव तदथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो व
रुणः पर्जन्य ऋतवः आग्नावैष्णवं च हविर्नत्वृक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते अथाप्याग्नापौष्णं हविर्नतु संस्त
वस्तत्रैतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्रविद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । इत्येष हि स
र्वेषां भूतानां गोपायिता सादित्यः परिददत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादे
शात्यकमग्निरुपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तीनल्युपरं अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः सुविदत्रं धनं भवति विंदतेर्वे
काप्सर्गाद्दधातेर्वा स्यादिरूपसर्गात् ॥ १० ॥ अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप्
साक्षेतेभ्यः परिददत्पितृभ्य अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ४ उत्तिर० ५१

द्दशस्तोमोबृहत्सामायच्चादेवगणाःसमाम्नातामध्यमस्थानेयाश्चस्त्रियाथास्यकर्मरसानुप्रदानंवृत्रव
धोयाचकाचिद्बलकृतिरिंद्रकर्मैवतदथास्यसंस्तविकादेवाअग्निःसोमोवरुणःपूषाबृहस्पतिर्ब्रह्मण
स्पतिःपर्वतःकुत्सोविष्णुर्वायुरथापिमित्रोवरुणेनसंस्तूयतेपूष्णारुद्रेणचसोमोवाग्निनाचपूषावातेन
चपर्जन्यः॥११॥अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौलोकस्तृतीयसवनंवर्षाजगतीसप्तदशस्तोमोवैरूपंसामयेच
देवगणाःसमाम्नाताउत्तमस्थानेयाश्चस्त्रियोथास्यकर्मरसादानंरश्मिभिश्चरसधारणंयच्चकिंचित्प्रवल्हि
तमादित्यकर्मैवतच्चंद्रमसावायुनासंवत्सरेणेतिसंस्तवः॥१२॥एतास्वेवस्थानव्यूहेष्वृतुछंदस्तोमपृष्ठस्य
भक्तिशेषमनुकल्पयीतशरदनुष्टुबेकविंशस्तोमोवैराजंसामेतिपृथिव्यायतनानिहेमंतःपंक्ति
स्त्रिणवःस्तोमःशाक्वरंसामेत्यंतरिक्षायतनानिशिशिरोतिछंदास्त्रयस्त्रिंशःस्तोमोरैवतंसामेतिद्युभ
क्तीनि॥१३॥मंत्रामननाछंदांसिछादनाद्यजुर्यजतेःसामसंमितमृचास्यतेर्वर्चासमंमेनइतिनैदानागा
यत्रीगायतेःस्तुतिकर्मणःत्रिगमनावाविपरीतागायतोमुखादुदपतदितिचब्राह्मणं॥१४॥उष्णिगुत्स्ना
ताभवतिस्निह्यतेर्वास्यात्कांतिकर्मणउष्णीषिणीवेत्यौपमिकमुष्णीषंस्नायतेःककुप्ककुभिनीभवति ऊ२
ककुप्चकुब्जश्चकुजतेर्वाउब्जतेर्वानुष्टुबनुष्टोभनादितिगायत्रीमेवत्रिपदांसतींचतुर्थेनपादेनानुष्टोभ

नीतिच ब्राह्मणं ॥२५॥ बृहती परिबर्हणात्पंक्तिः पंचपदा ककुप्ककुभिनी भवति कुब्जरपदा काकुष्टता स्यात्रीसितमं छंदस्त्रि
ष्टुप्स्तुब्धस्य स्तोभतीति वा यत्त्रिरस्तोभत तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥२६॥ जगती गततमं छंदो जलचर
गतिर्वा जल्गल्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणं विराड्विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्संपूर्णा
क्षरा विराधनादूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः
॥२७॥ इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजोऽथोताभिधा
नैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृत्रघ्न इन्द्रायांहोमुच इति तान्यप्येके समामनंति भूयांसि तु समाम्नानाद्य
त्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामनेऽथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौति वृत्रहा पुरंदर इति तान्य
प्येके समामनंति भूयांसि तु समाम्नानाद्व्यंजनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षि
तायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयमिति ॥२८॥ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ ॥अथा
तोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीय
तेऽङ्गं नयति सन्नममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जा
यत इति शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्त

स्यैषा भवति॥१९ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं। होतारं रत्नधातमं॥ अग्निमीळे अग्निं याचामि। ई
ळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञश्च देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो
भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धना
नां दातृतमं तस्यैषापरा भवति॥२० अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत। स देवाँ एह वक्षति॥ अग्निर्यः
पूर्वैर्ऋषिभिरीळितव्यो वंदितव्योऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उ
त्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ततो नु मध्यमः॥२१ अभिप्रवंत समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निं।
घृतस्य धाराः समिधो नसंत ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः॥ अभिनमंत समनसइव योषाः समनं समनना
द्वा संमाननाद्वा कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निमित्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो नसंत न
नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा नमंति ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः हर्यतिः प्रेप्साकर्मा विहर्य
तीति समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्यादित्यमुक्तं मन्यंते समुद्रादध्यपांस्य उदेतीति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं
भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥२२ इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो
गरुत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥ इममेवाग्निं महांतं चात्मानमेकमात्मानं म

मित्रं।

बङ्क्षमक्षविता वदंतीद्रवं सुपर्णमग्निंदिव्यं वगरुत्मंतंदिव्यादिविज्ञागरुत्मान्गरणवानूर्ध्ववीत्मामहा
त्मनिवायस्तुस्तकंसजातयस्मेदविनिरूप्यतेयामवसाग्निर्निपातनामवेतउत्तरज्योतिषीएतननामधेये
नसजाता॥१२॥जातवेदाःकस्माज्जातानिवेदजातानिवेनंविदुर्जातिजातविद्यतइतिवाजातविज्ञावा
जातधनाजातविद्योवाजातप्रज्ञानोयत्तज्जातःपशूनविंदतज्जातवेदासाजातावेदस्त्वमितिब्राह्मणंत। त४
स्मात्सर्वानृतून्पशवोग्निमभिसर्पंतीतित्वनस्यैषाभवति॥२४जातवेदसेसुनवामसोममरातीयतो
निदहातिवेदःसनःपर्षदतिदुर्गाणिविश्वानावेवसिंधुंदुरितात्यग्निः।जातवेदसइतिजातवेदसेवे
वंजातवेदासर्चीयसुनवामसोममितिप्रसवायाभिषवायसोमंराजानममृतमरातीयतोयज्ञार्थम।
निस्मानिरहातिनिश्चयेनदहतिभस्मीकरोतिसामोदददित्यर्थः।सनःपर्षदविंतिदुर्गाणिविश्वानिदुर्ग दय
मानिस्थानानिनावेवसिंधुं[redacted]सिंधुंनावानदीजलदुर्गमहाकूलांतारयतिदुरितान्यग्निःशितिदु
रितानितारयतितस्यैषापराभवति॥२५प्रत्नंजातवेदसमश्वंहिनोतवाजिनं।इदंनोबर्हिरासदे॥ इ॥ ५४२
प्रत्नजातवेदसंकर्मभिः सममश्नुवानमपिवोपमार्थेस्यादश्वमिवजातवेदसमिनीदत्नोबर्हिरासीदत्विति
नादनादकमिवजातवेदसंगायत्रंत्रैष्टुभंजागतंदशतयीषुविद्यातयत्तुकिंचिदाग्नेयंतज्जातवेदसानांस्थानेयु ५३

ज्यतेसनमन्येतायामेवाग्निरित्याप्याते ज्योतिषीजानातावेदसा उच्येनेनातोतुमध्यमः॥ अस्तिपूर्वंतसमने
वायाषाइतितत्तुरस्ताद्व्याख्यानमथासावादित्य उतुत्यंजातवेदसमितितदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोय।
स्तुस्तकंतजातयास्मेदविर्निरूप्यतेयामेवसाग्निर्जातवेदानिपातमावेत उत्तरज्योतिषीएतनना
मध्याय्नताजात॥ २६ सप्तमाध्यायस्तृतीयःपादः॥ ३॥ ॥वैश्वानरःकस्माद्विश्वान्नरान्नयतिविश्वएनं
नरानयंतीतिवापिवाविश्वानरएवस्यात्प्रत्यृतःसर्वाणिभूतानितस्यवैश्वानरस्तस्यैषाभवति॥ २७
वैश्वानरस्यसुमतौस्यामराजाहिकंभुवनानामभिश्रीः इतोजातोविश्वमिदंविचष्टेवैश्वानरोयत
तेसूर्येण॥ इतोजातःसर्वमिदमभिविपश्यतिवैश्वानरःसंयततेसूर्येण।राजायःसर्वेषांभूतानां
मभिश्रयणीयस्तस्यवयंवैश्वानरस्यकल्याण्यांमतौस्यामितितत्कोवैश्वानरोमध्यमइत्याचार्याव
र्षकर्मणाह्येनंस्तौति॥ २८ प्रनूमहित्वंवृषभस्यवोचंयंपूरवोवृत्रहणंसचंते।वैश्वानरोदस्युमग्नि
र्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अवशंबरंभेत्॥ प्रब्रवीमितन्महत्त्वंमाहाभाग्यंवृषभस्यवर्षितुरपांयंपूरवः
पूरयितव्यामनुष्यावृत्रहणंमघहनंसेवंतेसावंतेवर्षकामादस्युर्दस्यतेःक्षयार्थादुपदस्यंत्यस्मि
न्रसाउपदासयतिकर्माणितमग्निर्वैश्वानरोघ्नन्नवाधूनोदपःकाष्ठा अभिनच्छंबरंमेघमथासावादि

न

त्य इति श्रुतेर्याज्ञिकाः॥२९॥एषां लोकानां रोदेण सवनानां रोद आम्नाता रोदान्तुत्यवरो दृष्ठि कोऽग्नि
स्तामन्नुरूतिं दानाग्निमारुते शास्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सापि नस्तोत्रियमाद्रियन्ताग्नि
र्यादि भवति न त आगच्छति मध्यस्थानादेव नारुद्रं च मरुतश्च तानाग्निमिदस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंस
ति॥३०॥अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्यनस्य द्विद्वादशविधं कर्माथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ
वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इत्यथापि निविदोर्या वैश्वानरी भवत्या यो द्यां भात्या पृथिवीमित्यसौ दिद्यौ
वा पृथिव्या वा भासयत्यथापि छान्दोमिकं सूक्तं सोऽयं वैश्वानरो भवति दिवि पृष्ठो अरोचताग्निर्दि
दिवि पृष्ठो अरोचते त्यथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं सोऽयं वैश्वानरो भवति॥३१॥अयमेवाग्निर्वैश्वानर इ
ति शाकपूणिर्विश्वानरावेते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते कथं त्वयमेताभ्यां जाय
त इति यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद्भवत्युदकेन्धनः शरी
रोपशमन उपादीयमान एवायं संपद्यते उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः॥३२॥अथादित्यादुदीचि प्रथ
मसमावृत्ते आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वारे यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन् धारयति तत्प्र
दीप्यते सोऽयमेव संपद्यते तथाप्याह वैश्वानरो यतत सूर्येणेति न च पुनरात्मना त्मा संयतते तान्य

न्तिवान्यः संयन्तत्रश्ममादधात्यमुतोमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवंतीति।तास्या र्विषस्त्रार्यो र्मसोः संसंगं ट्ट ष्ठं वम
वहतू॥२२ अथयात्यतान्यो न्नमका निस्स्रक्ता निलागा निवासा विज्ञागि वाध्योस्सानिवावेस्सवानिवात
षुविश्वानरीयाः प्रवादा अस्तविष्णन्नादित्यकर्मणा चेतमस्त्राष्टन्त्रित्यक्ष्दषीत्यस्त्रामषीतिविपर्यषीत्याग्ने
स्याष्टुवद्दिस्त्राक्षुवैश्वानरीयाः प्रवादास्तवंत्यग्निकर्मणा चेतंस्तोतीतिदद्दसीतिवद्दसीतिपचसीतिय
कर्म५ थ्याएतद्वर्षणा ह्यतंस्तोतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यात॥२४ समानमेतदुदकमुच्चैत्यवचादत्तिः। स्वर्मिंपृजं
न्याजिन्वंतिदिवंजिन्वंत्यग्नयः इतिसातिगदव्याख्याता॥ उपसंजमाध्यायचतुर्थः पादः॥६॥ ॥कृष्णं
नियानंहरयः सुपर्णा आपावसानादिवमुत्पतंतीति। तत्र आववृत्रन्सदनादृतस्यादिहृतेनपृथिवी व्युद्यते॥
कृष्णंनिरयणंरात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयास्तयदामुतोर्वाचः पर्यावर्त्तन्तेस
हस्थानादुदकस्यादित्यादथ पृथिवीव्युद्यते घृतमित्युदकनाम जिघर्त्तेः सिंचतिकर्मणा
थापिब्राह्मणं स्तवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिंसमीरयति धामच्छदिव खलु वा वर्षति मरुतः सृष्टां वृष्टिंनयंतियदा
सावादित्यो ग्निंरश्मिभिः पर्यावर्त्ततेथ वर्षतीति यथ्याएतद्वादास्तुत्यवरादष्ठिकौषितइत्याम्नायवच घ
नाद्दतद्भवतियथ्याएतनू॥२६ वैश्वानरीयाप्रादशाकपालास्तवनीयानिर्वचनंकपालानिसवंत्यस्त्रि

द्विसोर्य एककपालः पंचकपालश्चयाय्या एतद्ब्राह्मणं सवनीति बर्ह्कं कि वादीनि द्विब्राह्मणानि सवं तिष्ठ
थिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणा वैश्वानर इति यथो एतन्निविद्गोर्य वैश्वानरी सवतीत्य।
स्यैव सासनितायाविज्ञामानुषीत्यादीददित्यषद्विज्ञामानुषीत्यादीदयति यथो एतच्छांदोमिकं
सूक्तं सोर्य वैश्वानरे सवतीत्यस्यैव तद्भवति ऊमदग्निस्तिराकृत इति ऊमदग्नयः घृतमिना यथोवा
घृतश्लिना यो वा तराकृता सवति यथो एतद्भविष्यानीयं सूक्तं सोर्य वैश्वानरे सवतीत्यस्यैव तद्भ त
वति॥ ३१॥ हविष्यांतमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ। तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्व
धयापप्रथंत॥ हविर्यत्यानीयमजरं स्वर्यविद्दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमाग्नो तस्य भरणाय च धरणाय नावना च
चैतत्सर्वेभ्यः कर्मभ्य इममग्निमन्नेनापप्रथंतेत्यथाप्याद॥ ३८॥ अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो
राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियं। आदूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः॥ अपामुपस्थ
उपस्थाने मद्वत्यंतरिक्षलोक आसीनामहांत इति वा गृभ्णत माध्यमिका देवगणा विश इव राजानमु
पतस्थुर्ऋग्मियमृग्मंतमिति वार्चनीयमिति वाहरद्दूतो देवानां विवस्वत आदित्याद्विवस्वान्विवास
नवान्प्रेरितवतः परागताद्वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहर्त्तारमाह मातरिश्वा वायुर्मातर्य ४५

तरिक्षेस्थस्मितिमातर्यामिश्वनितीतिवात्येनामतान्यांसर्वाणिस्थानान्युत्पाद्यांदांस्तौति॥३०॥मूर्द्धाभुवोभव
तिनक्तमग्निस्ततःसूर्योजायतेप्रातरुद्यन्॥मायामूत्तुयज्ञियानामेतामपश्यद्यत्तूर्णिश्चरतिप्रजानन्॥
मूर्द्धामूर्द्धमस्मिन्धीयतेमूर्द्धायःसर्वेषांभूतानांभवतिनक्तमग्निस्ततःसूर्योजायतेप्रातरुद्यन्सएवप्र
ज्ञांवेतामन्यन्तेयज्ञियानांदेवानांयज्ञसंपादिनामपायकर्मचरतिप्रजानन्सर्वाणिस्थानान्यनुसंच
रांतत्तूरमाणस्तस्योत्तरासूयासंनिर्वचनाय॥४०॥स्तोमेनहिदिविदेवासोअग्निमजीजनंछक्तिभीरो
दसिप्रां॥तमूअकृण्वन्त्रेधाभुवेकंसओषधीःपचतिविश्वरूपाः॥स्तोमेनहियंदिविदेवाअग्निमजनयं
कर्मभिर्यावापृथिव्योःपूरणंतमकुर्वंस्त्रेधाभावायपृथिव्यामंतरिक्षेदिवीतिशाकपूणिर्यत्स्यदिवि द
तृतीयंतदसावादित्यइतिब्राह्मणंतदग्नीकृत्यस्तौत्यथैनामेतयादित्यीकृत्यस्तौति॥४१॥यदेदेनमद त
धुर्यज्ञियासोदिविदेवाःसूर्यमादितेयं॥यदाचरिष्णूमिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानिविश्वा॥ न
यदैनमदधुर्यज्ञियाःसर्वेदिविदेवाःसूर्यमदितेःपुत्रंयदाचरिष्णूमिथुनौप्रादुरभूतांसर्वदासह
२स्य चारिणाउषाश्चादित्यश्चमिथुनौकस्मान्मिनोतिश्रयतिकर्मामिथुइतिनामकरणस्थकाराचानयतिःप
रावर्तनेवासमाश्रितावन्योन्यंनयतोवनुतेवामनुष्यमिथुनावप्येतस्माद्वामथंतावन्योन्यंवनुमे त

इतिवाप्थेनमनयाग्नीकृत्यस्तौति॥४२यंत्वादेवेतुअध्वरःपरस्ययज्ञन्योःकृतराज्ञोविवदराज्ञाश
कुरिस्मधमादंसखायोनक्षंतयज्ञंकुइदंविवोचत॥यत्रविविदत्ताद्येद्योर्दातारावयंवाग्निरस्मोचमा
ध्यमः कर्तारान्तोयज्ञेस्तूयावादत्याशङ्कुवंतितस्मेद्भमदनंसमानख्यातास्वविजास्तषांयज्ञंसमाश्रुवा
नानोकोनइदंविवक्ष्यतीतितस्याग्नरान्तूयासनिर्वचनाय॥४३यावन्मात्रमुखेषसोनप्रतीकंसुपस्ती
त्रवसातमातरिश्वः।तावद्दधस्तुपयज्ञमायन्त्वाह्मणाद्दोतुरवरानिषीदन्॥यावन्मात्रमुषसःप्रत्य
क्रेत्सवतिप्रतिदर्शनमितिवास्फपमानस्यसंप्रस्थार्थप्रत्यागइदेवतेधिदीतियथासुपस्थःसुपतनाए
ताराज्ञ्यावसातमातरिश्वंज्योतिर्वर्तस्यतावद्रुपदधातियज्ञमागच्छन्त्वाह्मणाद्दोतास्याग्नेर्दोतुरव
रानिषीदन्देोहजपरस्तुमग्निर्वैश्वानरीत्यासवतिदेवसवितारंत्वावृणतेग्निंहोत्रायसहपित्रावैश्वा
नरएणतीममवाग्निंसवितारमाहसर्वस्यप्रसवितारंमध्यमंवात्रमंवापितरंयस्तुस्तेनसऊतयस्मे
दविनिरूप्यतेयमवसाग्निर्वैश्वानरानिपातमावतेउत्तारज्योतिषीएतन्नामधाय्यनस्तऊतस्तज
त॥४४॥सप्तमाध्यायः समाप्तः॥७॥ ॥द्रविणोदाः कस्माद्धनंद्रविणमुच्यतेयादनदस्तिद्रवंतिबलं
वाद्रविणंयादानमानिद्रवंतितस्यदाताद्रविणोदास्तस्यैषाभवति॥द्रविणोदाद्रविणसोग्रावहः

स्त्वा सो अध्वरे। यज्ञेषु देवमीळते॥ द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसा-
निन इति वा द्रविणसस्तस्मात् पिबत्विति वा। यज्ञेषु देवमीळते। याचंति स्तुवंति वर्द्धयंति पूजयंती-
ति वा। तत्को द्रविणोदाः। इंद्र इति क्रौष्टुकिः। स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा बलकृतिः। ओजसो जा-
तमुत मन्य एनमिति चाह। अथाप्यग्निं द्रविणोदसमाह। एष पुनरेतस्माज्जायते। यो अश्मनोरंतरग्निं
जजानेत्यपि निगमो भवति। अथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः स्तूयंते। तेषां पुनः पात्रस्यैंद्रपा-
नमिति भवति। अथाप्येनं सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इति॥ २ अय-
मेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः। आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवंति। देवा अ-
मि ग्निं धारयन् द्रविणोदामित्यपि निगमो भवति। यथो एतत् बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवता-
स्वैश्वर्यं विद्यते। यथो एतदोजसो जातमेतमपि मन्य एनमिति चाहेत्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्य-
मानो जायते तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहसः सूनुं सहसो यहुं। यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाह-
ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यंते हविषो दातारस्ते चैनं जनयंति। ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष इ-
त्यपि निगमो भवति। यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्यैंद्रपानमिति भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति यथा।

लायज्ञानीतिमर्त्विषां सामपात्राणां यथो एतत्सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते।सोमं पिब
मंदसानो गणश्रिभिरिति यथो एतद्द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः स्यादित्यस्यैव तद्भवति॥ ३ मेद्यंतु ते वह्नयो ये
भिरीयुस्तरिषण्यंतीळयस्वा वनस्पते।आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः।
मेद्यंतु ते वह्नयो वोळ्हारो ये यास्यरिषण्यं दृळ्हीनवा यूय धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीया धिष्ण्याद्धिष्ण्या धिषण्योधि
षणात्स्तवो धिषणा धिषणं दध्मत्यर्थे धीसादिनीति वा धीसानिनीति वा वनस्पत इत्येनमाहैष द्देवतानां पाता वा
पालयिता वा वनानां वनंतां पिबर्तुभिः काले॥ इ अष्टमाध्यायप्रथमः पादः॥१॥ ॥अथात आप्रियः आप्रियः
कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वा आप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणं तासामिध्मः प्रथमागामी भवतीध्मः समिंधनात्तस्यै
षा भवति॥ समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः। आ च वह मित्रमहश्चिकित्वांस्त्वं दूतः क
विरसि प्रचेताः॥ समिद्धो अद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चि
कित्वांश्चेतनावांस्त्वं दूतः कविरसि प्रकृष्टचेता यज्ञे ध्म इति कात्थक्यो ऽग्निरिति शाकपूणिस्तनूनपादित्यन
नंतरायाः प्रजाया नामधेयं निर्णततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आ
ज्यं जायते ऽग्निरिति शाकपूणिरापो ऽत्र तन्व उच्यंते तता अंतरिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायंते ओषधिवनस्प।

तिस्यएषजायततस्यैषाभवति॥६ तनूनपात्पथऋतस्ययानान्मध्वासमंजन्स्वदयासुजिह्व।मन्मानिधीभिरु

तयज्ञमृंधंदेवत्राचकृणुह्यध्वरंनः॥तनूनपात्पथऋतस्ययानान्यज्ञस्ययानान्मधुनासमंजन्स्वदयकल्याण

जिह्वमननानिचनोधीभिर्यज्ञंचसमर्द्धयदेवान्नोयज्ञंगमयनराशंसोयज्ञइतिकात्थक्यानराअस्मिन्नासी

नाःशंसंत्यग्निरितिशाकपूणिर्नरैःप्रशस्योभवतितस्यैषाभवति॥७नराशंसस्यमहिमानमेषामुपस्तो।

४तं१७ षामयजतस्ययज्ञैः।येसुक्रतवःशुचयोधियंधाःस्वदंतिदेवाउभयानिहव्या॥नराशंसस्यमहिमानमेषा

वा७ मुपस्तुमोयज्ञियस्ययज्ञैर्येसुकर्माणःशुचयोधियंधारयितारःस्वदयंतुदेवाउभयानिहवींषिसोमंचेत

राणिचेतिवातांत्राणिवावैपिकानिचेतिवाईळइतिस्तुतिकर्मणइंधतेर्वातस्यैषाभवति॥८आजुह्वानईड्योवंद्य

श्चायाह्यग्नेवसुभिःसजोषाः।त्वंदेवानामसियह्वहोतासएनान्यक्षीषितोयजीयान्॥आहूयमानईळित

व्योवंदितव्यश्चायाह्यग्नेवसुभिःसहजोषणस्त्वंदेवानामसियह्वहोतायह्वइतिमहतोनामधेयंयातश्च।

हूतश्चभवति।सएनान्यक्षीषितोयजीयानिषितःप्रेषितइतिवाधीष्टइतिवायजीयान्यष्टृतरोबर्हिःपरि श्रि३

बर्हणात्तस्यैषाभवति॥९प्राचीनंबर्हिःप्रदिशापृथिव्यावस्तोरस्यावृज्यतेअग्रेअह्नां।व्युप्रथतेवितरंवरी

योदेवेभ्योअदितयेस्योनं॥प्राचीनंबर्हिःप्रदिशापृथिव्यावसनायास्याःप्रवृज्यतेग्रेअह्नांबर्हिःपूर्वाह्ण

श्रा।

त्र्हि पृथ्वीमिति विकीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतरमुरुतरं वा दवस्यु आदितायच्छस्यानं
स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्यस्मिन्नेति वितन्यं भवतीति वा द्वारा जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासामेषा भवति
॥१०॥ व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयंतां पतिभ्यो न जनयः शुंभमानाः। देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सु
प्रायणाः॥ व्यचस्वत्य उरुत्वेन विश्रयंतां पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे सुशोभिषमाणा वरतरमंगा
मूरु देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा विश्वमाभिरेति यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपू
णिरुषासानक्तोषाश्च नक्ता चोषा व्याख्याता नक्तेति रात्रिनामानक्ति भूतान्यवश्यायेनापि वा नक्ता व्यक्त
वर्णा तस्या एषा भवति॥११॥ आ सुष्वयंती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ। दिव्ये योषणे बृहती सु नियो १
रुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने॥ सुष्वापयमाणे इति वा सुष्वापयंत्याविति वा सीदतामिति वा न्यासी
दतामिति वा यज्ञिये उपक्रांते दिव्ये योषणे बृहत्यौ महत्यौ सुरोचने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियं शु सुरुक्मे
क्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिंशितं भवति दैव्या होतारा दैव्यौ होतारावयं
चाग्निरसौ च मध्यमस्तयोरेषा भवति॥१२॥ दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै। प्र
चोदयंता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशंता॥ दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ

यज्ञं मनुष्यस्य यजनाय प्रचोदयमानो याज्ञिकं कर्त्रीरिति पूर्वस्यां दिशि यष्टव्यामिति प्रदिशं ततो तिस्रो
देवीस्तिस्रस्तिस्रो देव्यस्तासामेषा भवति॥१३ आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती। तिस्रो
देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु॥ एतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रं भरत आदित्यस्तस्य भा इळा च
५३ मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु त्वष्टा तूर्णम
श्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणस्तस्यैषा भवति॥१४ य इ
मे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा। तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमि
ह यक्षि विद्वान्॥ य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैरकरोद्भूतानि च सर्वाणि तमद्य होतरिषि
तो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यज विद्वान्माध्यमकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातो ग्निरि
ति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति॥१५ आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे। उ
भे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते॥ आविरावेदनात्त्र्यो वर्धते चारुरासु चारु
चरतेर्जिह्मं जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति स्वयशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने। उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जा
यमानात्। द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वा प्रत्यक्तके सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते। अ

ष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २६ ॥ ८ ॥ ॥ वनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १७ उपावसृज त्मन्या सम
ञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ उपावसृजा
त्मनात्मन्या समञ्जन्देवानामन्नमृतावृतो हवींषि कालेकाले वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरित्येते
त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च तत्को वनस्पतिरित्यैषः इति कात्थक्यो अग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषा
परा भवति ॥ १८ अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन । यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्य
द्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥ अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन घृतेन यदू २
र्ध्वः स्थास्यसि द्रविणानि च नो धास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थे । उपस्थाने अग्निरिति शाक
पूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ १९ देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थम् । प्रदक्षिणिद्रश
नया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥ देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण ऋतपर्णापि वाप
मार्थेस्या हिरण्यवर्णपर्णेति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पथिभी रजिष्ठै
ऋजुतमैरञ्जस्वतमैः क्षेपिष्ठैरिति । तस्यैषापरा भवति ॥ २० वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया
वयुनानि विद्वान् । वहा देवत्रा दिधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥ वनस्पते रशनया नि

मि २

नो ज्ञौं कृतुरूषसा मित्यग्नौं सागं द्वेवो स्या विदक्षत्याय नू प्रवं इमा स्त्रिरते दीर्घमायुः ॥ नवो नवो भवति जा-
यमान इति शर्वं पञ्चादि मन्त्रि त्वा ज्ञौं कृतु रूषसामेत्यग्र मित्यपर पञ्चां न मन्त्रि त्वा दित्या देवाना हिती-
यः पादश त्या कसागं दावस्यो विदक्षत्याय न्निर्त्यई मासेज्या मन्त्रि त्वा प्रकर्ई यान चंइ मा दीर्घमायुर्मृत्कमी-
रयनीति सतो मृतं च्यावयनीति शतबला ज्ञौं मो इत्य स्त्रा स्त्रेषा भवति ॥ ६ परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते
स्व इतरो देवयानात् ॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥ परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रु-
व पर इ मृत्यो कथितं तन मृत्यो मृतं च्यावयतीति भवति मृत्यो मदर्वा सुदेवी तषा मषा भवति ॥ ७ द्वेषमित्र
स्मरणं शमीवनो रिंद्रा विश्वे सुतपा वासु रूषः ॥ या मर्त्याय प्रतिधीयमानामिच्छ शानो रस्तु रसनासु रूप-
था ॥ इति सा निगदव्याख्याता विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ८ प्र वो महे मंदमानायांधसोर्ची विश्वान-
राय विश्वाभुवे ॥ इंद्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥ प्रार्चत स्तुतिं मदात धसो न्न स्यदा-
त्रे मंदमानाय मोदमानाय स्तूयमानाय शाश्वयमानो यति वा विश्वानराय सर्वं विन्नताये इंद्रस्य यस्य प्रीतो सु-
मह द्बलं महत्व श्रवणीयं यशो नृम्णं च बलं च नृत्नं द्यावापृथिव्यो वः परिचरत इति कमन्यं मध्यमा देवमवस्यन्न
स्येषापरा भवति ॥ ९ उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ॥ उदशिश्रयज्ज्योतिरमृतं सर्व

ऊन्यं विश्वानरः सविता देव इति। धनानां सर्वस्य विधाता तस्यैषा भवति॥१०॥ धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षि १.
तां। वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः॥ धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणां वयं देवस्य धीम
नुमतिं हि कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः। विधाता धात्रा व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि॥११॥ सोम.
स्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि। तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कलशाँ अ
भक्षयं॥ इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोम कलशान्भक्षयमिति कलशः कलास्मिञ्छेरते मात्राः कलि
श्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः॥१२॥ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥अथातो मध्यस्थाना देवगणा
स्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वा तेषामेषा
भवति॥१३॥ आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः। आ वर्षिष्ठया न इषा
वयो न पप्तता सुमायाः॥ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वञ्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिर्भिरिति वा रथैरा
यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैः। आ वर्षिष्ठेन चान्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्या
णप्रज्ञा वा रुद्रो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥१४॥ आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गं
तन। इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे॥ आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोषणाः सुवि ६३

तायकर्मणइयं वा अस्मदपि प्रतिकामयते मतिसूक्त ऊह्वर्द्दिव अञ्जा उदन्यवेऽस्मिं इष्यते ऊदन्यते। ऋत्व ऋभ
वः तानीतिव र्त्तनितानीतिव र्त्तनिभवंतीति वा तेषामेषा भवति॥१५ विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्त्तासः संतो।
अमृतत्वमानशुः। सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरसमपृच्यंत धीतिभिः॥ कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वा
वोढारो मेधाविनो वा मर्त्तासः संतो अमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सर ए
समपृच्यंत कर्मभिः ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुस्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवं
निगमा भवंति न मध्यमेन तदेतदृभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवं
त्यादित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यंते। अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ। अगोह्य आदित्यो
गूहनीयस्तस्य यदस्वपथ गृहेयावत्तत्र भवथ न तावदिह भवथेत्यंगिरसो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति॥१६
विरूपास इदृषयस्त इद्गंभीरवेपसः। ते अंगिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे॥ बहुरूपा ऋषयस्ते गंभीरक
र्माणो वा गंभीरप्रज्ञा वा ते अंगिरसः पुत्रास्ते अग्नेरधिजज्ञिरे इत्यग्निजन्म पितरो व्याख्यातास्तेषामेषा भव
ति॥१७ उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः। असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवंतु पितरो ह
वेषु॥ उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसंपादिनस्ते सुं यं प्राणमन्वीयुरवृ

काश्चन्नमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा तेन आगछंतु पितरो कालेषु माध्यमकोयम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमका
न्यिचून्मन्यांते गिरसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याता नाथर्वाणोथनवंतस्थर्वतिश्चरतिकर्मा त
त्प्रतिषेधस्तेषामेषा साधारणा भवति॥१८॥ अंगिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः। तेषां
वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम॥ अंगिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वाथर्वा
णो भृगवः सोम्याः सोमसंपादिनस्तेषां वयं कल्याण्यां मतौ सुमतौ यज्ञियानामपि चैषां भद्रे भंदनीये सौ
ऊनभवति वा कल्याणमनसि स्यामेति माध्यमको देवगण इति नैरुक्ताः पितर इत्याख्यानमथाप्यृषयः स्तूय
न्ते॥१९॥ सूर्यस्येव वक्ष्यो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः। वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अ
न्वेतवे वः॥ इति यथा आप्त्या आप्नोतेस्तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि॥२०॥ स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिन
४ त्री तममाप्त्यमाप्त्यानाम्। आ दर्षते शवसा सप्त दानून्प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि॥ स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमी
श्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामादृणाति यः शवसा बलेन सप्त दातॄनिति वा सप्त दानवानिति वा प्रसाहते प्रति
मानानि बहूनि साहूतिराप्नोतिकर्मा॥२१॥ एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥२॥ ॥अथातो मध्यस्थानाः स्त्रि
यस्तासामदितिः प्रथमागामिनी भवत्यदितिर्व्याख्याता तस्या एषा भवति॥२२॥ दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते ६४

राजानामित्रावरुणाविवासस्सा अत्र्हनेपंथाः सुरुरथो अर्यमासन्नदोनाविष्णुरूपष्णुजन्मसु॥ दक्षस्यवादि
तजन्मनिकर्मणिवृनेराजानोमित्रावरुणोपरिचरसिविवासतिःपरिचर्यायांद्धविष्मंआविवासतीन्या
शास्त्रेवाहूर्त्तपंथावूरमाणपंथावक्रुरथोअर्यमादित्यारीन्नियछतिसन्नदोनासञ्जास्मेरश्मयोरसानसि
संनामयंतिसाझेनस्पृषयःस्तुवंतीतिवाविषमरूपष्णुजन्मसुकर्मसूदयेष्वादित्यादक्षस्यत्याकुदादित्योम
ध्यचस्तुनोदितिर्दाक्षायणी॥ अदितिर्दक्षोअजायतदक्षाद्वदितिःपरीतिच॥ नकथमुपपद्यतसमानजन्मा
नोस्यातामित्यपिवादेवधर्मेणतरेतरजन्मानोस्यातामितरेतरनी अप्रकृतिरग्निरपदितिरुच्यतेता
स्येषाभवति॥२३ यस्मैत्वंसुद्रविणोददाशोनागास्त्वमदितसर्वताता॥ यंभद्रेणशवसाचादयासिप्रजा
वताराधसातेस्याम॥ यस्मैत्वंसुद्रविणोददाशोनागास्त्वमनपराधित्वमदितःसर्वास्तुकर्मस्वतनतिष्ठागम्
श्रृर्वाङ्गमेरतएतःकिल्बिषंकिञ्चिदंसुकृतकर्मणास्त्वयंकीन्निमस्यसिनन्नीतिवायंभद्रेणशवसाबलेनचो
दयसिप्रजावताचराधसातेवयमिहस्यामेतिसरमासरणान्तस्याएषाभवति॥२४ किमिछंतीसरमाप्रेद
८ मानड्दूरेह्यध्वाजगुरिःपराचेः।कास्मेहितिः कापरितक्म्यासीकथंरसायाअतरःपयांसि॥ किमिछंतीस
रामदंप्रापद्दूरेह्यध्वाजगुरिर्जंगम्यतेःपरांचानेचैरंतःकातस्माहर्यादितिशासीकिंपरितकनंपरितक्म्या

15

रात्रिः परितप्यमानं तक्मान कस्मात् कृत्स्न नाम तन्कृन्तत इति स नः कथं रसाया अन्तरः पयांसी तिरसा नदी रसतेः शब्द
कर्मणः कथं रसानि तान्युदकानीति वा ।दवस्तुनी इळा पद्दिना पणि तिरस्तुरेः सस्तृद इत्याख्यानं सरस्वतीत्य
ख्यानान्तस्या एषा भवति॥२५ पावकानः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती। यज्ञं वष्टु धियावसुः॥ पावकानः स
रस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुस्तस्या एषापरा भवति॥२६ महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति
केतुना। धियो विश्वा विराजति॥ महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा इ
मानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते वाग्व्याख्याता त
स्या एषा भवति॥२७ यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा। चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व
स्विदस्याः परमं जगाम॥ यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मदना चतस्रोनुदि
श ऊर्जं दुदुहे पयांसि इति क्व स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्ती
ति वा तस्या एषापरा भवति॥२८ देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा नो मन्द्रेषमू
र्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु॥ देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाच
श्चाव्यक्तवाचश्च सा नो मदनानन्नं च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुता नु मतीराकेति देवपत्न्या इति ६५

२१

नैरुक्ताः। पौर्णमास्याविति याज्ञिकाः। या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायते। अनुमति
रनुमननात्। तस्या एषा भवति॥२९॥ अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि। क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूं
षि तारिषः॥ अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुरु। अन्नं च नोऽपत्याय धेहि प्रवर्द्धय च न आयुः। राका रातेर्दा
नकर्मणः। तस्या एषा भवति॥३०॥ राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना। सीव्यत्व
पः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं॥ राकामहं सुह्वानां सुष्टुत्याह्वये शृणोतु नः सुभ
गा बोधत्वात्मना सीव्यत्वपः प्रजननकर्म सूच्याच्छिद्यमानया सूच्या सीव्यतेर्ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं
वक्तव्यप्रशंसं। सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः। अमावास्ये इति याज्ञिकाः। या पूर्वामावा
स्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते। सिनीवाली सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि वालं
पर्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती वालिनी वा बालेनेवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा तस्या एषा
भवति॥३१॥ सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा। जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः॥ सि
नीवालि पृथुजघने स्तुकः स्त्यायतेः संघातः पृथुकेशस्तुके पृथुष्टुतिर्वा या देवानामसि स्वसा स्वसा सु
असा स्वेषु सीदतीति वा जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः। कुहूर्गूहतेः क्वाभूदिति वा क्व सती हू

ह

यतनशनिदेवाकाङ्क्षतं देवि जुहोतीति वा तस्या एषा भवति॥३२ कुहूमहं सुवृतं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुह
हवां जोहवीमि। सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम॥ कुहूमहं सुवृतं विदितकर्माण
२ क्वा मस्मिन्यज्ञे सुह्वानामाह्वये सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा तस्यै ते देवि
हविषा विधेमेति व्याख्यातं यमी व्याख्याता तस्या एषा भवति॥३३ अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिष्वजाते लिबु
जेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तव अधा कृणुष्व संविदं सुभद्रां॥ अन्यमेव हि त्वं यम्यन्यस्त्वां परिष्वङ्क्ष्यते लि
बुजेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छ स वा तवाथ अनेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्रां यमी यमं चकमे तां प्रत्या
चचक्ष इत्याख्यानं॥ब॥३४ एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ब॥ ॥उर्वशी व्याख्याता। तस्या एषा भवति॥३५ वि
द्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि। जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः॥ वि
द्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यान्युदकान्यन्तरिक्षस्य लोकस्य यदा नूनमयं जायेत अद्भ्योऽध्य
इति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा सुजातः सुजाततरो अथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः पृथि
वी व्याख्याता तस्या एषा भवति॥३६ बलित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि। प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनो
षि महिनि॥ सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खदनं छेदनं बलमत्र धारयसि पृथिवि प्रजिन्वसि या भूमिं प्रवणवति

ति।

तिमद्भावेनमहतीत्फदकवतीं वं इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी तस्या एषा सर्वति॥३७ इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्र
वं। नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥ इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवं नह्य
स्या अपरामपि समां जरया म्रियते पतिः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तामनघामस्तस्या एषा परा सर्वति॥३८ नाहमि
न्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेरृते। यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥ नाहमिं
द्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेरृते यस्येदमप्यं हविरश्रुघ्रितमद्भिः संस्कृतमिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्व
स्माद्य इन्द्र उत्तरस्तामनघामा। गौरीरावातईत्यतिकर्म्मणाप्यमपीतरा गौरो वर्ण एतस्मादवघ्रंशस्योत्स
वति तस्या एषा सर्वति॥३९ गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी। अष्टापदी नवपदी
बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन्॥ गौरीर्निर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी
मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादि
त्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने तस्या एषा परा सर्वति॥४० तस्याः समुद्रा अधि विक्षरंति तेन जी
वंति प्रदिशश्चतस्रः। ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुपजीवति॥ तस्याः समुद्रा अधि विक्षरंति वर्षन्ति मेघास्त
न जीवंति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तस्मात्प्राणिस्थानान्युपजीवंति गो व्याख्यानात्तस्या

मनिमिषंतर

एषाभवति॥४२गोरमीमेदनुवत्संमिषंतंमूर्द्धानंहिङ्ङ·कृणोन्मातवाउ।सृक्काणंघर्ममभिवावशानामिमा तिमा
युंपयतेपयोभिः॥गोरन्वमीमदद्वत्संनिमिषंतमादित्यमितिवामूर्द्धानमस्याभिहिङ·करोन्मननायसृक्का
णसरणंघर्मंहरणमभिवावशानामिमातिमायुंप्रप्यायतेपयोभिर्मायुमिवादित्यमितिवावागेषामा
ध्यमिकाघर्मधुगितियाज्ञिकाध्वनुर्दयतेवीर्घिनातेवीतस्याएषाभवति॥४२उपह्वयेसुदुघांधेनुमेतांसु
हस्तोगोधुगुतदोहदेनां॥श्रेष्ठंसवंसवितासाविषन्नोभीद्धोघर्मस्तदुषुप्रवोचं॥उपह्वयेसुदुघांधेनुमे
तांकल्याणहस्तोगोधुगपिचदोग्ध्वेनां॥श्रेष्ठंसवंसवितासुनोतुनइत्येषहिश्रेष्ठःसर्वेषांसवानांयदुदकं
यद्वापयोयजुर्भवतीद्धोघर्मस्तंसुप्रब्रवीमिवागेषामाध्यमिकाघर्मधुगितियाज्ञिकाघ्न्याहंतव्याभव अ७
त्यघघ्नीतिवातस्याएषाभवति॥४३सूयवसाद्भगवतीहिभूयाअथोवयंभगवंतःस्याम।अद्धितृणमघ्न्येवि
४नी श्वदानींपिबशुद्धमुदकमाचरंती॥सुयवसादिनीभगवतीहिभवाथेदानींवयंभगवंतःस्यामाद्धितृणमघ्न्ये
सर्वदापिबचशुद्धमुदकमाचरंतीतस्याएषापराभवति॥४४हिंकृण्वतीवसुपत्नीवसूनांवत्समिच्छंतीम
नसाभ्यागात्।दुहामश्विभ्यांपयोअघ्न्येयंसावर्द्धतांमहतेसौभगाय॥इतिसानिगदव्याख्याता॥पथ्या
स्वस्तिःपंथाअंतरिक्षंतन्निवासात्तस्याएषाभवति॥४५स्वस्तिरिद्धिप्रपथेश्रेष्ठारेक्णस्वत्यभियावाममेति॥

सानो अमासो अरणे निपातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ स्वस्तिरेवद्दिप्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्य
भ्येति या वसूनि वननीयानि सा नो मा गृहे सा निरमणे सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोप्त्री दे
वानां गोपायन्त्विति देवा एनां गोपायन्त्विति वाषा व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ४६ अपोषा अनसः सरत्सं
पिष्टादह बिभ्युषी । नियत्सीं शिश्नथद्वृषा ॥ अपासरदुषा अनसः संपिष्टान्मेघाद्बिभ्युषी नावाहुरनितितिरः
पिता पम्रार्थस्यादनस इव शकटादिवानः शकटमानद्धमस्मिंश्चीवरमनितश्चास्याज्जीवनकर्मण उप
जीवन्त्येनं मेघोप्यन एतस्मादेव यन्निरशिश्नथद्वृषा वर्षिता मध्यमस्तस्या एषापरा भवति ॥ ४७ एतदस्या
अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या । ससार सीं परावतः ॥ एतदस्या अन आशेते सुसंपिष्टमितरदिव विपाशि
विमुक्तपाशि सुसाराषाः परावतः प्रेरितवतः परागतान्हस्यैत्या व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ ४८ अस्ति न
इत्था युवस्य माता तास्मन्नदीलिरुर्वशी वा शृणातु । उर्वशी वा हृदद्दिवा शृणाना स्त्रूर्वाना पुत्रस्य स्यायाः । सि
षक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥ अस्ति शृणातु न इत्था युवस्य माता तास्मद् दसिन दीलिरुर्वशी वा शृणातु उर्वशी वा हृद
द्दिवा मदद्दिवा शृणाना स्त्रूर्वाना पुत्रस्य पुत्रस्य तस्या आयारयनस्य ज्योतिषा वादकस्य वासवतान्नोन्न ।
स्य पुष्टेरादसीसर इस्य पत्नी तस्या एषा भवति ॥ ४९ एरथं नु मासूतं वयं श्रवस्युमाङ्गवामदे । आयस्मिन्त्रास्तो

सुरणानिबिभ्रतीसचामरुत्सुरादसी॥रथंकिंमंमारुतंवयंश्रवणीयमाकयामोश्रौयस्मिंत्रास्थोसुरमणी
यान्मरुद्गणानिबिभ्रतीसचामरुद्भिःसदारादसीरादसी॥११एकादशोध्यायः॥छ॥ ॥अथातोनुक्रस्थानां॥
देवतानास्त्रासामस्थिनोपृथ्वीमागामिनोनवनाष्ठिनोयच्छस्तुवानेसर्वरसेनान्योज्योतिषान्योस्वरस्थिना
वितोर्म्यवानवस्त्रकावस्थिनोद्यावापृथिव्याविव्यकेद्वोराब्राविव्यकेसूर्यचंद्रमसाविव्यकेराज्ञानोपु पा॰
एयकृताविव्येतिदासिकास्त्रायाःकालऊर्ध्वमर्धरात्रान्प्रकाशीभावस्यानुविष्टंतमनुत्रमोमानागादिमध्य
मोज्योतिर्लागआदित्यस्त्रयोरधानवंति॥१वसातिष्ठुसवरश्चौसिनोपिवाविवाकृादेदमस्थिनायुवम॥ ते॰ १
तिादेवंअगच्छतं॥इतिसानिगदव्याख्यानातयोःसमानकालायाःसमानकर्मणाःसंस्तुतसंस्त्रीयायोरसं।
स्तवेनेषोर्ध्वर्चानवति॥वासात्याअन्यउच्यातउभःपुत्रस्त्रवान्यइतिनायोरषापरानवति॥२इादद्जाता
समवशीनामारयसांतत्वादूनामस्रिःस्वेः।जिष्णुर्वोमन्यःसुखमेस्यसूरिर्दिवोअन्यःसुभगःपुत्रऊदे
॥इहाचदचजातोसंस्तूयेतपापेनालिप्यमानयामन्वानामनिश्वास्वेजिष्णुवोमन्यःसुमहातोवलस्येरि २
थितामध्यमोदिवाअन्यःसुभगःपुत्रउच्यतआदित्यस्त्रयोरषापरानवति॥२प्रातर्युजाविबोधयाश्चि॥
नावेहगच्छतं॥अस्यसोमस्यपीतये॥प्रातर्यागिनोविबोधयाश्चिनाविहागच्छतामस्यसामस्यपानाय

त्नाया एषापरा भवति॥४ प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टं। उतान्यो अस्मद्यजातु
वि चावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्॥ प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टम
तदप्यन्यो अस्मद्यजाति विचावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्वननीयतमस्तयोः कालः सूर्योदयपर्यंत
स्तस्मिन्नन्या देवता ओप्यंते उषा वष्टेः कांतिकर्मण उच्छतेरितरा माध्यमिका तस्या एषा भवति॥५ उषस्तच्चि
त्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति। येन तोकं च तनयं च धामहे॥ उषस्तच्चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति। ये
न पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि तस्या एषापरा भवति॥६ एता उ त्या उषसः केतुमक्र[?]त पूर्वे अर्धे रजसो भा
नुमंजते। निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यंति मातरः॥ एतास्ता उषसः केतुमकृषत
प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात्पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समंजते भानुना। निष्कृण्वाना
आयुधानीव धृष्णवः॥ निरित्येष समित्येतस्य स्थाने। एमीदेषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति।
प्रतियंति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः सूर्या सूर्यस्य पत्नी एषैवाभिसृष्टका
लतमा तस्या एषा भवति॥७ सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रं। आरोह सूर्ये अमृ
तस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व॥ सुकाशनं संनमलं सर्वरूपमपि वोपमार्थे स्यात्सुकिंशुकमिव

शल्मलिमितिकिंशुकंक्रंशतेःप्रकाशयतिकर्मणःशल्मलिःसुशरोभवतिशरवान्वाद्वारात्सूर्यैअमृतस्यलो
कस्योदकस्य।सुखंपत्येवहतुंकुरुष्वसवितासूर्यांप्रायच्छत्सोमायराज्ञेप्रजापतयेवेतिचब्राह्मणं।वृषाकपा।
यीवृषाकपेःपत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमातस्याएषाभवति॥८ वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रेआदुसुस्नुषे।घस
त्तइन्द्रउक्षणःप्रियंकाचित्करंहविर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रेमध्यमेनसुस्नुषेमाध्यमिक
यावाचास्नुषासाधुसादिनीतिवासाधुसानिनीतिवास्वपत्यंतत्सनोतीतिवाप्राश्नातुतइन्द्रउक्षणएतान्माध्यम
कांसंस्त्यायानुक्षणउक्षतेर्वृद्धिकर्मणउक्षंत्युदकेनेतिवाप्रियंकुरुष्वसुखाचयकरंहविःसर्वस्मात्यइन्द्रउत्त
रस्तमेतन्मूमआदित्यंसरण्यूःसरणात्तस्याएषाभवति॥९ अपागूहन्नमृतांमर्त्येभ्यःकृत्वीसवर्णामददुर्विवस्व
ते।उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादुद्वामिथुनासरण्यूः॥अपागूहन्नमृतांमर्त्येभ्यःकृत्वीसवर्णामददुर्विवस्व
तेयश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद्वौमिथुनौसरण्यूर्मध्यमंचमाध्यमिकांचवाचमितिनैरुक्तायमंचयमींचेत्यै
तिहासिकास्तत्रेतिहासमाचक्षतेत्वाष्ट्रीसरण्यूर्विवस्वतआदित्याद्यमौमिथुनौजनयांचकारसासवर्णामन्यां
प्रतिनिधायाश्वरूपंकृत्वाप्रदुद्रावसविवस्वानादित्यआश्वमेवरूपंकृत्वातामनुसृत्यसंबभूवततोश्विनौजज्ञा
तेसवर्णायांमनुस्तदभिवादिन्येषर्ग्भवति॥१० त्वष्टादुहित्रेवहतुंकृणोतीतीदंविश्वंभुवनंसमेति।यमस्यमाता। ६९

पर्युह्यमानामहोजायाविवस्वतोननाश।।त्वष्टादुहितुर्वहनंकरोतीमानिचसर्वाणिभूतान्यभिसमागच्छंतियम
स्यमातापर्युह्यमानामहतोजायाविवस्वतोननाशरात्रिरादित्यस्यादित्योदयेंतर्धीयते।।१२द्वादशाध्यायस्य प्र
थमःपादः।।१।। ।।१।।सविताव्याख्यातस्तस्यकालोयदाद्योरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवतितस्यैषाभ
वति।।१२ विश्वारूपाणिप्रतिमुंचतेकविःप्रासावीद्भद्रंद्विपदेचतुष्पदे।विनाकमख्यत्सवितावरेण्योनुप्रयाणं स्य४
मुषसोविराजति।।सर्वाणिप्रज्ञानानिप्रतिमुंचतेमेधावीकविःक्रांतदर्शनोभवतिकवतेर्वाप्रसुवतिभद्रं स्या५
स्या६ द्विपाद्भ्यश्चचतुष्पाद्भ्यश्चव्यचीख्यत्नाकंसवितावरणीयःप्रयाणमनूषसोविराजत्यधोरामःसावित्रइतिपशुसमा
म्नायेविज्ञायतेकस्मात्सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेलायांतमोभवत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामोधस्तात्कृष्णःकृ
स्मात्सामान्यादित्यग्निंचित्वानरामामुपेयाद्रामारमणायोपेयतेनधर्मायकृष्णजातीयेतस्मात्सामान्यात्कृ
कवाकुःसावित्रइतिपशुसमाम्नायेविज्ञायतेकस्मात्सामान्यादितिकालानुवादंपरीत्यकवाकोःपूर्वंशब्दा य६
नुकरणंवचेरुत्तरंसगोव्याख्यातस्तस्यकालःप्रागुत्सर्पणात्तस्यैषाभवति।।१२ प्रातर्जितंभगमुग्रंहुवेमव
यंपुत्रमदितेर्योविधर्ता।आध्रश्चिद्यंमन्यमानस्तुरश्चिद्राजाचिद्यंभगंभक्षीत्याह।।प्रातर्जितंभगमुग्रंह्वयेमवयं यं२
पुत्रमदितेर्योविधारयितासर्वस्याध्रश्चिद्यंमन्यमानआध्यानदरिद्रस्तुरश्चित्तुरइतियमनामतरतेर्वा

ध्वरतेर्वाध्वरत्वात्सर्वेगन्तारोयामाराजाश्चिद्वांसमगंसक्षीत्यादावध्वसुगइत्याउरश्चक्षोनदृश्यतेग्रामाशत्रमस्माकि
णीनिर्जघानेतिच ब्राह्मणं जनं संगा गच्छतीति विज्ञायते ऊनं गच्छत्यादित्य उदयेन सूर्यः सन्नेर्वा सुवतेर्वा स्वी
र्यतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥ उदु त्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ उद्वहंति तं जातवेदसं
रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति कमन्त्रं मध्यमादेवमवेक्ष्य तस्यैषा परा भवति ॥ ५ ॥ चि
त्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थु
षश्च ॥ चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद्द्यावापृथिव्यौ चांतरिक्षं च म
हत्वेन सूर्य आत्मा जंगमस्य च स्थावरस्य चाथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥ शुक्रं
ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिर
स्तु ॥ शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषुमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव वासि
सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवेनाऽनवतीति पूषन्निह दत्तिरस्तु तस्यैषापरा भवति ॥ ७ ॥ पथस्पथः परिपतिं
वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कं । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियं धियं सीषधाति प्र पूषा ॥ पथस्पथोऽधिपतिं
७० वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानळर्कमभ्यापन्नोऽर्कमिति वा स नो ददातु चायनीयान्यग्राणि धनानि कर्म कर्म च नः ९०

प्रसाधयत्युष्ठावत्यथयद्विषितोभवतितद्विष्णुर्भवतिविंशतेर्वाव्यश्नोतेर्वातस्यैषाभवति॥१८इदंविष्णुर्वि
चक्रमेत्रेधानिदधेपदं।समूळ्हमस्यपांसुरे॥यदिदंकिंचतद्विक्रमतेविष्णुस्त्रिधानिधत्तेपदंपृथिव्यामं।
तरिक्षेदिवीतिशाकपूणिःसमारोहणेविष्णुपदेगयशिरसीत्यौर्णवाभः।समूळ्हमस्यप्यायनेअंतरिक्षे
पदंनदृश्यतेपिवोपमार्थेस्यात्समूळ्हमस्यपांसुलइवपदंनदृश्यतइतिपांसवःपादैःसूयन्तइतिवाप।
न्नाःशेरतइतिवापिंशनीयाभवन्तीतिवा॥१९द्वादशाध्यायेद्वितीयःपादः॥२॥ ॥विश्वानरोव्याख्यात
स्तस्यैषनिपातोभवत्यैन्द्राग्न्यामृचि॥२०विश्वानरस्यवस्पतिमनानतस्यशवसः।एवैश्चचर्षणीनामूती
हुवेरथानां॥विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्यशवसोमहतोबलस्यविश्वकामैरयानैरवनैर्वाचर्षी
णीनांमनुष्याणामूत्याचपथ्यारथानांसिंहमस्मिन्यज्ञेकुर्यामिवरुणोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥२१येना। रव्या ५
पावकचक्षसाभुरण्यन्तंजनाँअनु।त्वंवरुणपश्यसि॥भुरण्युरितिक्षिप्रनामभुरण्युःशकुनिर्भूरिमध्वा
नंनयतिस्वर्गस्यलोकस्यापिवोढानंसंपातीभुरण्युरनेनपावकख्यानेन।भुरण्यन्तंजनाँअनु।त्वंवरु
णपश्यसि।तात्रवयंस्तुमइतिवाक्यशेषोपिवोत्तरस्यां॥२२येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तंजनाँअनु।
त्वंवरुणपश्यसि॥विद्यामेषिरजस्पृथ्वहामिमानोअक्तुभिःपश्यञ्जन्मानिसूर्यविविद्याघोरजश्चपृथुमहा

तं लोकमहानिर्वृमिमा लोकुसीरादिति: सदृपश्यं जन्मानि जानानि सूर्यीपिवादूर्वेस्यां॥२॥ येनापावक

चक्षसा भुरण्यंतं जनां अनु। त्वं वरुण पश्यसि॥ प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान्। प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृ त्रू॰२

शे॥ प्रत्यङ्ङिदं सर्वमिदमसि विपश्यसीत्यपि वेतस्यामेव॥३॥ येनापावकचक्षसा भुरण्यंतं जनां अनु। त्वं सां॰२

वरुण पश्यसि॥ तत्र नानाजनान् सि विपश्यसि॥ केशी॥ केशा रश्मयस्तेस्तद्वान्भवति काशनाद्वा तस्य षा

नवति॥१॥ केश्य१ग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी॥ केशी विश्वं स्वर्दृशे॥ केशीदं ज्योतिरुच्यते॥ केश्य

ग्निं च विषं च विषमित्युदकनाम बिभर्ति विभूर्वस्य वासं च ते द्यावापृथिव्यौ च धारयति॥ केशीदं सर्वमिद

मसि विपश्यति॥ केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमर्दाध्याः प्यते इतराज्योतिषी॥ केशिनी उच्यते धूमेना

ग्नीरजसा च मध्यमस्तायोरषास्तवति॥२॥ त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषां॥ विश्व

विश्वमेको अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं॥ त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते काले काले ऽभि

विपश्यति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेको अभिविपश्यति कर्मभिरादित्या गति

रेकस्य ददृशे न रूपं मध्यमस्याप्यय इश्मिभिरस्तिविकंपयन्नेति तत्र हृषाकपिर्भवति हृषाकंपनस्तस्य॥

ते षास्तवति॥२॥ पुनरेदिं वृषाकपे सुविता कल्पयावहै। य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मा ११

ते॰२

रिंद्रउत्तरः॥पुनरादिःशृषाकायसुप्रस्तनानिवःकर्माणिकल्पयावाहेयएषस्वप्ननंशनःस्वप्नान्नाशयत्यादि
त्यउदयेनसोस्माभिषिप्रस्थापुनःसर्वस्मादघइड्उत्तरस्तामतक्रमग्रादित्यंयमोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति॥
२८यस्मिन्वृक्षेसुपलाशेदेवैःसंपिबतेयमः॥अत्रानोविश्पतिःपितापुराणाँअनुवेनति॥यस्मिन्वृक्षेसु
पलाशेस्थानेवृतक्षयेवापिवापमार्थेस्याद्वृक्षइवसुपलाशइतिवाक्रावृश्चनात्पलाशंपलाशदनाद्देवैःसं
संगच्छतेयमोरश्मिभिरादित्यस्तत्रनःसर्वस्यपातावापालयितावापुराणाननुकामयेत॥अएकपादजन
एकःपादएकेनपादेनपातीतिवाएकेनपादेनपिबतीतिवाएकोस्यपादइतिवा॥एकंपादंनाशिवदतीत्यपि
निगमाभवति॥तस्यैषनिपाताभवतिवैश्वदेव्यामृचि॥२९पावीरवीतन्यतुरेकपादजोदिवोधर्तासिंधु
रापःसमुद्रियः॥विश्वेदेवासःशृणवन्वचांसिमेसरस्वतीसहधीभिःपुरंध्या॥पवित्रंशल्यंभवतियद्विपुना
तिकायंनहत्यवीरमायुधंतद्वानिंद्रःपवीरवान्॥अतितस्मोपवीरवानित्यपिनिगमाभवति॥तद्देवतावा
क्पावीरवीपावीरवीचदिव्यावाक्तन्यतुस्तनितृवाचानास्याऊअजएकपादिवोधारयिताचसिंधुश्चापश्चसमु
द्रियाःसर्वदेवाःसरस्वतीचसहपुरंध्याप्रयुक्तानिधीभिःकर्मभिर्युक्तानिशृण्वंतुवचनानीतिपृथिवीव्याख्याता
तस्याएषनिपाताभवत्यैंद्राग्न्यामृचि॥३०यदिंद्राग्नीपरमस्यांपृथिव्यांमध्यमस्यामवमस्यामुतस्थः॥अ

सरस्वतीच सहपुरंध्या

नीमानीस्त

तः परिबृंहणा वादिव्यातमथाप्सामस्यापिवृतं सु तस्य॥ इति सा निगदव्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैष
निपातोन्नवतिपावमान्यामृचि॥ ३१ पवित्रवंतः परिवाचमासतपितैषां प्रत्नो अभिरक्षति व्रतं॥ महः समुद्रं
वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्द्धरुणेष्वारभं॥ पवित्रवंतो रश्मिवंतो माध्यमका देवगणाः पर्यासते माध्यमः
पितैषां प्रत्नः पुराणोभिरक्षति व्रतं कर्म महः समुद्रं वरुणस्तिरो[illegible]न्तर्द्धत्ते धीराः शक्नुवंति धरुणेषू
दकेषु कर्मण आरंभमारब्धुमजएकपाद्व्याख्यातः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तेषामेष निपा
तोन्नवत्यपरस्यां बहुदेवतायामृचि॥ ३२ उत नोहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः। विश्वेदेवा
ऋतावृधो हुवानास्तुता मंत्राः कविशस्ता अवंतु॥ अपि च नोहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्पृथिवी च समु
द्रश्च सर्वे च देवाः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा ह्वयमाना मंत्रैः स्तुता मंत्राः कविशस्ता अवंतु मेधाविशस्ता द
ध्यङ्प्रत्यक्तो ध्यानमितिवा प्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमितिवाथर्वा व्याख्यातो मनुर्मननात्तेषामेष निपातोन्न
वात्यामृचि॥ ३३ यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ्धियमत्नत॥ तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेंद्र उक्था समग्मतार्च
न्ननु स्वराज्यं॥ यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवानां दध्यङ्धियमतनिषत तस्मिन्कर्माणि ब्रह्माणींद्र उक्थानि
च संगछंतामर्चन्ननुपास्ते स्वाराज्यं॥ ३४ द्वादशाध्याये तृतीयः पादः॥ ३॥ ॥ अथातो द्युस्थाना देवता॥ १२

णास्तेषामादित्याः प्रथमागामिनोस्तवं त्यादित्यो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति॥ इमा गिर आदित्येभ्यो घृ
तस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि। शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः॥ घृतस्नू
र्घृतप्रस्नाविन्यो घृतप्रस्नाविण्यो घृतसारिण्यो घृतसानिन्य इति वा जुह्वीरादित्येभ्यस्थिरं जुह्वा जुहोमि चि
रं राजभ्य इति वा शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोंऽशश्चांशो अंशु
ना व्याख्यातः सप्त ऋषयो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति
सदमप्रमादं सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ। सप्त ऋषयः प्रतिहि
ताः शरीरे रश्मय आदित्ये सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं संवत्सरमप्रमाद्यन्तः सप्तापनास्त एव स्वपतो लो
कमस्तमितमादित्यं यन्ति तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यावित्यधिदैवतमथाध्यात्मं।
सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं शरीरमप्रमा
द्यन्ति सप्तापनानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ
प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे तेषामेषापरा भवति॥ तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मि
न्यशो निहितं विश्वरूपं। अत्रासत ऋषयः सप्त साकं या अस्य गोपा महतो बभूवुः॥ तिर्यग्बिलश्चमस ऊ

ईबंधनऊर्द्धबाधनोवायस्मिन्यशोनिहितं[illegible]रूपमत्रासतऋषयःसप्तसहादित्यरश्मयोप्यस्य
गोपामहतोवस्तत्तुरित्यधिदैवतमथाध्यात्मंतिर्यग्बिलश्चमसऊर्द्धबंधनोवायस्मिन्यशोनिहितंस
र्वरूपमत्रासतऋषयःसप्तसहेन्द्रियाणियान्यस्यगोप्त्रीणिमहतोवस्तत्तुरित्यात्मगतिमाचष्टेदेवाः
व्याख्यातास्तेषामेषाभवति॥३८ देवानांभद्रासुमतिऋजूयतांदेवानांरातिरभिनोनिवर्त्ततां।दे
दा
वानांसख्यमुपसेदिमावयंदेवानआयुःप्रतिरंतुजीवसे॥देवानांवयंकल्याण्यामत्याऋजुगामि
नामृजुगामिनामितिवादेवानांदानमभिनोनिवर्त्ततांदेवानांसख्यमुपसीदेमवयंदेवानआयुः
चिरं७ प्रवर्द्धयंतुजीवनायविश्वेदेवाःसर्वेदेवास्तेषामेषाभवति॥३९ ओमासश्चर्षणीधृतोविश्वेदेवास
आगतदाश्वांसोदाशुषःसुतं।अवितारोवावनीयावामनुष्यधृतःसर्वेचदेवाइहागच्छतदत्तव
न्तोदत्तवतःसुतमितितदेतदेकमेवविश्वदेवंगायत्रंतृचंदशतयीषुविद्यतेयत्तुकिंचिद्बहुदे
वतंतद्वैश्वदेवानांस्थानेयुज्यतेयदेवविश्वलिंगमितिशाकपूणिरनत्यंतगतस्त्वेषउद्देशोभवति
५२ भूतांशःकाश्यपआश्विनमेकलिंगमभितष्टीयंसूक्तमेकलिंगंबभ्रुरेकइतिदशद्विपदाअलिंगाः
साध्यादेवाःसाधनात्तेषामेषाभवति॥४० यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्

रा ना

यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा अग्निनाग्निमयजंत देवा अग्निः पशुरासीत्तमालभंत तेनायजंत तानि ब्राह्मणानि धर्माणि प्रथमा
न्यासन् ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वे साध्याः संति देवाः। साधनाद्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः। पूर्वं देवयुग
मित्याख्यानं वसवो वायवो दिवसः सर्वमग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्यातस्मात्पृथिवीस्थानेंद्रो वसुभिर्वा
सव इति समाख्यातस्मान्मध्यस्थाना वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्तस्माद्युस्थानास्तेषामेषा भवति॥४२
सुगा वो देवाः सुपथा अकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः। जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो
वसूनि॥ स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि जुषाणाः खादितवंतः पीतवं
तश्च सर्वस्मासु धत्त वसवो वसूनीति तेषामेषापरा भवति॥४३ ज्मया अत्र वसवो रंतदेवा उरावंतरिक्षेम
र्जयंत शुभ्राः। अर्वाक्पथ उरुज्रयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य॥ ज्मया अत्र वसवो रमंत देवा ज्मा
पृथिवी तस्यां भवा उरावंतरिक्षे मर्जयंत गमयंत शुभ्राः शोभमाना अर्वाच एनान्पथो बहुजवाः कुरुध्वं
श्रणुत दूतस्य जग्मुषो नो अस्याग्नेर्वाजिनो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति॥४४ शं नो भवंतु वाजिनो हवेषु
देवताता मितद्रवः स्वर्काः। जंभयंतोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः॥ सुखा नो भवंतु वाजिनो ह्वा
नेषु देवतातौ यज्ञे मितद्रवः सुमितद्रवः स्वर्काः स्वंचना इति वा स्वर्चना इति वा स्वर्चिष इति वा जंभयंतोऽहिं
वृकं रक्षांसि क्षिप्रमस्मद्यावयंत्वमीवा [illegible] देवानां पत्न्यस्तासामेषा भवति॥४५

२

न्यास / ते ह ना / महिमा / संस / यत्र पू / साध्यः / तिदेव / +

देवानां पत्नीरुशतीरवंतु नः प्रावंतु नस्तुजये वाजसातये। याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुह
वाः शर्म यच्छत॥ देवानां पत्न्य उशत्यो ऽवंतु नः प्रावंतु नायपत्यजननाय चान्नसंसननाय च। याः पार्थिवासो
या अपामपि कर्मणि व्रते ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यच्छंतु शरणं तासामेषा परा भवंति॥ ५ उत ग्ना व्यंतु देव
पत्नीरिंद्राण्यग्नाय्यश्विनी राट्। आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यंतु देवीर्य ऋतुर्जनीनां॥ अपि ग्ना व्यंतु देवप
त्न्य इंद्राणींद्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी राड्राजते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य प
त्नी व्यंतु देव्यः कामयंतां य ऋतुः कालो जायानां य ऋतुः कालो जायानां॥ ६ द्दर्शनि द्वादशोऽध्यायः समाप्तः॥ ७
॥ ॥ उ अथ प्रथमा अतिसुनयः स्याच्छन्नेपि वासं च त्यय एवस्यान्मादसामान्याद्देवतायाः सामान्यमेव प्र
थममादद्धमध्येफलस्तिस्त्रमाश्रुश्रुङ्गणि रितिय यथेतस्मिन्सूक्ते न दिव्यं द्वारे निमिषश्चतशश्शति वरुणस्या
थेषं द्रस्य॥ १ यद्द्याव इंद्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः। न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी॥ य
दि तदिंद्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमाना नि स्युः तं त्वा वज्रिन्सहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यौ व्याप्नुवंतु
वीनामित्यत्यथेषा दित्यस्या॥ २ यदु द्रांचा वृषाकपिरद्यदमिंद्रा जगंतन। क्व स्य पुल्वघो मृगः कमगंजनयो
पनो विश्वस्मादिंद्र उत्तरः॥ यदु द्रावा वृषाकपिरद्यदमिंद्रा जगमत क्व स्य पुल्वघो मृगः कसवकादीव्रगा

मृगगामार्षेर्गतिकर्मणः क्रमगमाद्दृशं जनयोः पतनः सर्वस्माद्य इंद्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूम आदित्यमथैषा दि
त्यरश्मीनां॥२ विहि सोतोरसृक्षत नेंद्रं देवममंसत। यत्रामदद्वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्व
स्मादिंद्र उत्तरः। व्यसृक्षत हि सोतवाय न त्वेंद्रं देवममंसत। यत्रामाद्यद्वृषाकपिरर्य ईश्वरः पुष्टेषु पोष
षु मत्सखा मम सखा मदनसखा येनः सखायस्तैः सहेति वा। सर्वस्माद्य इंद्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूम आदित्य
मथैषा भवति॥४ सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका। उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे
जराय्वजरं मरायु॥ सृण्येवेति हि विभ्रसृणिर्भवति सर्त्रचिदं ता च तथाश्विनौ वा पित्तर्भ्रारो जर्भरीत्ना
र्भरी विभ्रत्युर्थ्येस्तुर्फरीतू हंतारौ। नैतोशेव तुर्फरीका। नितोशस्यापत्यं नैतोशं। नैतोशेव तुर्फरी क्षि
प्रहंतारौ। उदन्यजेव जेमना मदेरू। उदन्यजे इवत्फ दकजे इव रत्ने सामुद्रे चांद्रमसे वा। जेमने जेयमने
जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं म आयु। एतज्जरायुजं शरीरं शरदमजीर्णमथैषा सामस्य॥५ तरत्सम
दी धावति धारा सुतस्यांधसः। तरत्स मंदी धावति। तरति स पापं सर्वं मंदी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वां गतिं
धारा सुतस्यांधसः। धारयाभिषुतस्य सोमस्य मंत्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य। अथैषा यजुष्या॥६ चत्वारि शृंगा त्र
यो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश। चत्वा

पर्फरी

श्टंगा इति वेदा वा एतदुक्तास्त्रयो अस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः स
प्त छंदांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मंत्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः
सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसंति यजुर्भिर्यजंति सामभिः स्तुवंति महो देव इत्येष हि महान्देवो यद्यज्ञो मर्त्याँ ६
आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय। तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥ स्वर्यंतो नापेक्षंत आ द्यां
रोहंति रोदसी। यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे। स्वर्गच्छंत ईजाना वा नेक्षंते नेमुमेव लोकं। ग
तवंत इच्छंत इति आ द्यां रोहंति रोदसी यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे इत्यप्येषा।
वाचः प्रवल्हितव॥ ८ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता
नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति। चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गु
हा त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयंते। गुहा गूढा तस्तुरीयं त्वरतेः कतमानि तानि चत्वारि पदान्योंकारम
हाव्याहृतयश्चेत्यार्षं नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणा मंत्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्याव
हारिकीति याज्ञिका ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य ७५
सरीसृपस्य च चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादा अथापि ब्राह्मणं भवति

सावैवाक्सृष्टाचतुर्धाव्यभन[illegible]दाषुवलोकेषुत्रीणिपशुषुतुरीयंयापृथिव्यांसाग्नौसारथंतरेयांतरिक्ष
सावायौसावामदेव्येसादिविसादित्येसाबृहतिसास्तनयित्नावथपशुषुततोयावागत्यरिच्यततां।
ब्राह्मणेन्यदधुस्तस्माद्ब्राह्मणउभयींवाचंवदंतियाचदेवानांयाचमनुष्याणामित्यथैषांक्षरस्य॥९॥
ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्यस्मिन्देवाअधिविश्वेनिषेदुः।यस्तन्नवेदकिमृचाकरिष्यतियइत्तद्विदुस्त
इमेसमासते॥ऋचांअक्षरेपरमेव्यवस्थितयस्मिन्देवाअधिनिषण्णाःसर्वेयस्तन्नवेदकिंसऋचाकरि
ष्यतियइत्तद्विदुस्तइमेसमासतइतिविदुषउपदिशतिकमक्षरमेतदक्षरमोमित्येषावागितिशाकपू
णिःऋचश्चह्यक्षरेपरमेव्यवस्थितायेननानादेवताश्चमंत्राश्चएतद्धवाएतदक्षरंयत्सर्वांत्रयींविद्यांप्रति प्रति
तिचब्राह्मणं॥१०॥आदित्यइतिपुत्रःशाकपूणिःऋग्भवतियदेनमर्चंतिप्रत्यृचःसर्वाणिभूतानितस्य
यदन्यन्मात्रस्यस्तदक्षरंभवतिरश्मयोवादेवाउच्यंतेयएतस्मिन्नधिनिषण्णाइत्यधिदैवतमथाध्यात्मं
शरीमत्रऋगुच्यतेयदेनेनार्चंतिप्रत्यृचंसर्वाणींद्रियाणितस्ययदविनाशिधर्मंतदक्षरंभवतींद्रिया
ण्यत्रदेवाउच्यंतेयान्यस्मिन्नधिनिषण्णानीत्यात्मप्रवादाः॥११॥अक्षरंनक्षरतिनक्षीयतेवाक्षयंभवतिवा
तिवाचोक्षइतिवाक्षोयादानस्यांजनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्णसामान्यादित्ययंमंत्रार्थचिंतास्यूहोस्यूढो

76

पि श्रुतितोपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मंत्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव निर्वक्तव्या न ह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनृषे
रतपसो वा पारोवर्य्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तान्मनुष्या वा ऋ
षिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन्मंत्रार्थचिंताभ्यूहमभ्यूढं त
स्माद्यदेव किंचानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति ॥१२॥ हृदा तष्टेषु मनसां जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजंते स
खायः । अत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो विचरंत्यु त्वे ॥ हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद्ब्राह्म
णाः संयजंते समानख्याना ऋत्विजोऽत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण ऊ
हब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा स्वयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यं तदिदमायुरि
च्छता न निर्वक्तव्यं तस्माच्छंदःसु शेषा उपेक्षितव्या अथ्यागामायां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ता
द्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥१३॥ त्रयोदशोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥छ॥ ॥ ॐ व्याख्यातं दैवतं यज्ञांगं चा
थात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्म द्रष्टाथैतदनुप्रवदंत्यथैतं महांत
मात्मानमेष ऋग्गणः प्रवदंतींद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवा
चाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्येत्येतास्वृक्षु ॥१४॥१ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं ७६

ऽमे चक्षुरमृतं म आसन्। अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम।। अहमस्मि प्रथमजा
ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः। यो मा ददाति स इ देवमावदहमन्नमन्नमदंतमद्मि।। इति सद्गुरु
ज्ञानाम्बुधिर्बृहद्विवर्तव्याजद्वारायं तमात्मानमयंब्रह्मनंतिकमनन्यस्मा श्रावयत्स्तुति।। २५।। २ अप
श्यं गोपामनिपद्यमानमावृपरावपथिभिश्चरंतं। स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आवरीवर्त्ति भुवने
ष्वंतः।। आवरीवर्त्ति भुवनेष्वंतरित्यप्येषमदानात्मा सबलज्ञानस्तत्परं तदूर्ध्वतमस्त्यं तमस्तिलं
तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तगंधं तदशब्दं तच्छुक्लं तन्निशान्तं तात्मासेषास्तु ता प्रकृतिरित्ये
केतज्ज्ञेयं तज्ज्ञानाज्जीवब्रह्ममनुप्राप्यानिरात्मकमप्येषमदानात्मा त्रिविधेनवर्त्तिस ब्रह्मरजस्तमइति
से ब्रह्मरजस्तमइति सब्रह्ममध्ये विशुद्धं तिशत्यसितारजस्तमसी रज इति कामविषस्तमइत्यविज्ञा
नस्य विशुद्धसत्त्वविस्तृतिं ऊर्ध्वतः। ऋतं तम पृथ्व्यांप्यकल्पते प्रतिलाति लिंगाविद्याप्रकाशलिंगस्तमा।
पित्तिश्चयलिंगश्चाकाशः।। २६।। २ आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुणः स्पर्शेन वायोर्ज्योतिस्त्रिगुणं
रूपेणज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पंचगुणा गंधेन पृथिव्यास्तु तयामस्थावरजंगमास्त
दंतदर्भुगसदसज्जागत्रिनस्यांतस्तुषुश्च नं गातिप्रत्यादरतिस्तु नयामाः पृथिवीमपियंति पृथिव्यप्य

आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्तमात्मानं महानात्मा प्रतिसां
प्रतिसा प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिस्तावत्तावदहोरात्रावज्रसंपरिवर्त्तितसकालस्तादनंतरं दृस्वविति यु
गसहस्रपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः। रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः इति॥ २७॥ ध तं परिवर्त्तमानमन्यो
न्यप्रवर्त्तितस्रष्टादृष्टाविस्तत्कालानि मात्राद्मितिनिगम्यते समिथ्यादर्शनं दंपावकं महान्तं तत्र विराख्या काशा।
द्वयोः घ्राणं चक्षुश्च वक्तारं वातजं सांख्याः स्नेहं दृष्टं पृथिव्या मूर्त्तिः पार्थिवं स्वाष्टे गुणान्विद्यास्त्रीन्मातृतस्त्रीन्पितृतो
स्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वग्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नपानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोपक्लृ
प्तः॥ २८॥ स यद्युपरुध्यते तत्र भवति यदि धर्मोपरुध्यते तद्देवो भवति यदि ज्ञानमुपरुध्यते तद्दृष्टा भवति य
दि काममुपरुध्यते संभवत इमां योनिं संदधत्यन्नदिदमन्नमतः। अन्नश्चारतसः संभवति रसः प्राणा रसो रसाच्छो
णितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नावा स्नाव्नोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्तद्विद्वार्यातो रतः
सिक्तं पुरुषः संभवति शुक्लातिरेके पुमान्भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शु
क्रेण सिन्नेनयामा भवति शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च कथमिदं शरीरं परं संयम्यते सोऽस्मा।
भवत्येकरात्रोषितं कललं भवति पंचरात्राद्बुद्बुदाः सप्तरात्रात्पेशी द्विसप्तरात्रादर्बुदः पंचविंशतिरात्रस्य

स्थिताघृतोभवतिमासमात्रात्कठिनोभवतिद्विमासाभ्यंतरेशिरःसंपद्यतेमासत्रयेणग्रीवाव्यादेशोमासच
तुष्केणत्वग्व्यादेशःपंचममासेनखरोमव्यादेशःषष्ठेमुखनासिकाक्षिश्रोत्रंचसंभवतिसप्तमेचलनसमर्थोभ
वत्यष्टमेबुद्ध्याध्यवस्यतिनवमेसर्वांगसंपूर्णोभवति।स्मृतश्चाहंपुनर्जातोजातश्चाहंपुनर्मृतः।नानायोनि
सहस्राणिमयोषितानियानिवै।आहाराविविधाभुक्ताःपीतानानाविधाःस्तनाः।मातरोविविधादृष्टाःपितरः
सुहृदस्तथा।अवाङ्मुखःपीड्यमानोजंतुश्चैवसमन्वितः।सांख्यंयोगंसमभ्यस्यपुरुषंवापंचविंशकमिति।
ततश्चदशमेमासेप्रजायते।जातश्चवायुनास्पृष्टोनस्मरतिजन्ममरणे।तच्छुभाशुभंकर्मेतच्छरीरस्यप्रमा
णं॥१९॥इदमष्टोत्तरंसंधिशतमष्टाकपालंशिरःसंपद्यतेषोडशवपापलानिनवस्नायुशतानिसप्तशतंपु
रुषस्यमर्माणिअर्द्धचतस्रोरोमाणिकोट्योहृदयंह्यष्टकपालानिद्वादशकपालानिजिह्वावृषणोह्यष्टसु
वास्मेतिथोपस्थगुदपायूतन्मूत्रपुरीषंकस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपचितकर्माणावन्योन्यंजायेतेतद्
२०।३ तिष्ठंतेविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाचमहत्यज्ञानतमसिमग्नोजरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलो
भमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वंद्वैरभिभूयमानःसोऽस्मादार्जवंजवीभावात्तान्नि
र्मुच्यतेसोऽस्मान्नान्यन्नमहदादिसूक्ष्मकावच्छरीराणिनिमिषमात्रैःक्रमश्चप्रकृतिरधिपरीत्यातेजःसंशरीरंकृत्वाक

×रूपं×१ मेणानुष्फलमनुभूयतस्मात्संक्षयेनपुनरिमंलोकंप्रतिपद्यते॥२०॥ अथयद्धिंसामाश्रित्यविद्यासुश्रज्यम
दस्वपास्त्रपिरचिरणाद्वादाक्तानिवाकर्माणिकुर्वंतितेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपक्षीयमाणपक्ष
मपक्षीयमाणपक्षाद्दक्षिणायनंदक्षिणायनात्पितृलोकाच्चंद्रमसंचंद्रमसोवायुंवायोर्वृष्टिंवृष्टेरोषध्य लोके.पिट:
श्चैनंभूत्वापुनरावमंलोकंप्रतिपद्यंते॥२१॥ अथयदिसामुत्सृज्यविद्यामाश्रित्यमदस्त्रपास्त्रपिरेज्ञाना
क्तानिकर्माणिकुर्वंतितेर्चिरभिसंभवंत्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुद
गयनाद्देवलोकंदेवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतंवैद्युतान्मानसंमानसःपुरुषोभूत्वाब्रह्मलोकम
भिसंभवंतिनतेपुनरावर्तंतेशिष्टादंदशूकायतइदंनजानंतितस्मादिदंवेदितव्यमित्यध्याहृता॥२२॥ एत
तंविदाथयइमाजजानानन्यद्युष्माकमंतरंबभूवानीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंति॥न
तंविद्ययाविदुषोयामवंविद्वांसावदंत्यक्षरंब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमंतरमन्यादेषामंतरंबभूवेतिनी
हारेणप्रावृतानास्तमसाजल्प्याचासुतृपउक्थशासःप्राणसूर्ययंत्यध्यगामिन्यश्चरंत्यविद्वांसःकृतज्ञमनु
प्रवदंत्यध्यत्योविद्वांसःकृतज्ञोनकल्पतेतस्यतपसासदप्रमादमेत्याप्रत्योनवतितेनासंततमिच्छानंत
सख्यमिच्छेदेषदिसमाखाप्रष्टुःसंजानातित्वंतंनवडविश्वादितिज्ञानाकस्माज्ञानतेसखाकस्मात्सख्य
था ३८

तेसहस्रतंर्ईयेःखश्रेतमहास्त्रनानितस्सिंह्यािप्रज्ञयाकर्मकारयतीतिवातस्यतपःप्रतिष्ठाशील
मुपशमआत्माब्रह्मेतिसब्रह्मस्नातास्त्रवतिसाक्षिमात्रोव्यवतिष्ठानवंध्यज्ञातरुतोआत्मनोमहतः
प्रष्टमस्त्रतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः॥२३॥१०हंसः॥धर्मः॥यज्ञः॥वेनः॥मेघः॥रुमिः॥स्तूमिः॥विशुः॥प्र
स्तुः॥शंतुः॥रातुः॥वधकमी॥सामः॥स्रुतं॥भुवनं॥नविष्यतु॥आपः॥महत्॥व्योम॥यशः॥महः॥स्वसीकं॥
स्मृतीकं॥स्तृतीकं॥सतीकं॥सतीनं॥गहनं॥गभीरं॥गह्वरं॥कम॥अन्नं॥हविः॥सम्म॥सदनं॥ऋतं॥योनिः॥
ऋतस्ययोनिः॥सत्यं॥नीरं॥रयिः॥सत्॥पूर्ण॥सर्वं॥अक्षितं॥बर्हिः॥नाम॥सर्पिः॥अपः॥पवित्रं॥अमृतं॥इंदुः॥
हेम॥स्वः॥सर्गाः॥शंबरं॥अंबरं॥वियत्॥व्योम॥बर्हिः॥धन्व॥अंतरिक्षं॥आकाशं॥आपः॥पृथिवी॥भूः॥स्वयं
भूः॥अध्वा॥पुष्करं॥सगरं॥समुद्रः॥तपः॥तेजः॥सिंधुः॥अर्णवः॥नाभिः॥ऊधः॥वृक्षः॥तत्॥यत्॥किम्॥ब्रह्म
वारण्यं॥हंसः॥आत्मा॥भवति॥वधंत्यध्मतं॥यथादिक्ष्या॥शरीराणि॥अध्यर्जसंऊरुतान॥यज्ञः॥आत्मोभव
ति॥यदेनंतन्वतेथेनंमहांतमात्मानमेतानिस्तुकान्येताकृच्चोत्तपृवदंति॥२४॥११सामःपवातरुतिः
नामतीनांजनितादिवोजनितापृथिव्याःजनिताग्नेर्जनितासूर्यस्यजनितेतंद्रस्यजनितोतविष्णोः॥
सामःपवातजनयितामतीनां॥जनयितादिवोजनयितापृथिव्याजनयिताग्नेर्जनयितासूर्यस्यजन

× स्यायते गानकर्मणो गृध्यतेः आदित्यान वा तेद्द

यितं इस्य जनयिता तं विष्णोः ॥ ३५ ॥ ३ ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां । श्ये
नो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् । ब्रह्मा देवानामित्येष दिव ब्रह्मा भवति देवानां देव
न कर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनामित्येष दिवि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मी
नामृषिर्विप्राणामित्येष दिवि ऋषिणां भवति विप्राणां व्यापनकर्मणां दिमो त्यरश्मीनां महिषो मृगाणा
मित्येष दिवि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आदित्यो भ
वति गृध्यतेः स्थानकर्मणो यत एतस्मिं स्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्येष दिवि स्वयं कर्मण्यादित्यो
धन्वेवेनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्येष दिवि पवित्रं रश्मीनामत्येति
स्तूयमान एष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदेवतमथाध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्ययमपि ब्रह्मा भवति देवा
नां देवनकर्मणामिन्द्रियाणां पदवीः कवीनामित्ययमपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामिन्द्रिया
णामृषिर्विप्राणामित्ययमपि ऋषिणां भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणां महिषो मृगाणामि
त्ययमपि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आत्मा भवति ।
श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृध्राणीन्द्रियाणि गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिं स्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामि ७५

त्ययमपिस्वयं कर्माण्यात्मनिधाय्यावनानांवननकर्मणामिंद्रियाणांसामः पवित्रमत्येतिरस्तन्नित्ययमपि
पवित्रमिंद्रियाण्यत्येतिस्तूयमानोयमेवैतत्सर्वमनुसंवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥२८॥ २६ तिस्त्रोवाचईरय
तिप्रवह्निर्स्ततस्यधीतिंब्रह्मणामनीषां ॥ गावोयंतिगोपतिंपृच्छमानाः सोमंयंतिमतयोवावशानाः ॥
वह्निरादित्यास्तवतिसतिस्त्रोवाचः प्रेरयत्यृचोयजूंषिसामान्यृतस्यादित्यस्यकर्माणिब्रह्मणामतान्यपि ।
एवैतत्सर्वम[illegible]मीत्यधिदैवतमथाध्यात्मंवह्निरात्मास्तवतिसतिस्त्रोवाचईरयतिप्रेरयतिविद्यामतिबु
द्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणिब्रह्मणामतान्ययमेवैतत्सर्वमनुसंवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥२६॥ २७ ॥ सोमंगावो
धेनवोवावशानाः सोमंविप्रामतिभिःपृच्छमानाः ॥ सोमः सुतः पूयतेअज्यमानः सोमेअर्कास्त्रिष्टुभः सं
नवंते ॥ एतएवसोमंगावोधेनवोरश्मयोवावाश्यमानाः कामयमाना आदित्यंयंत्यवामेवसोमंविप्रारा
श्मयोमतिभिःपृच्छमानाः कामयमाना आदित्यंयंत्यवामेवसोमंसुतः पूयतेअज्यमानएतामेवार्कास्त्रि
ष्टुभस्त्रिष्टुभःसंनवंतेतएतस्मिन्नादित्यएकंसवंत्यधिदैवतमथाध्यात्ममेतएवसोमंगावोधेनवइंद्रियाणिवा
वाश्यमानानिकामायमानान्यात्मानंयंत्यवसोमंविप्राइंद्रियाणिमतिभिःपृच्छमानानिकामयमानान्या
त्मानंयंत्यवामेवसोमः सुतः पूयतेअज्यमानएतमेवात्मानंचसप्तऋषयस्त्रिष्टुभःसंनवंतेतानीमान्येतस्मिन्नात्म

न्यः कं सवनीत्यात्मगतिमाचष्टे॥२५॥२६अक्रान्समुद्रः प्रथमे विधर्मं जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा। वृषा पवि
त्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः॥ अत्यक्रमीत्समुद्र आदित्यः परमे व्यवने सर्वकर्मणां ज
नयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यधिदै
वतमथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणां जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये महत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यात्मगतिमाचष्टे॥२६॥२७महत्तत्सोमो म
हिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान्। अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः॥ महत्तत्सोमो
महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवानामाधिपत्यमदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरि
त्यात्मगतिमाचष्टे॥२७॥३०विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार। देवस्य पश्य काव्यं महि
त्वाद्या ममार स ह्यः समान॥ विधुं विधमनशीलं दद्राणं द्रमणशीलं युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिर
ति स ह्यो म्रियते स दिवा समुदितेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दद्राणं द्रमणशीलं युवानं
महान्तं पलित आत्मा गिरति रात्रौ म्रियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे॥२८॥२९साकंजानां सप्तथमा
हुरेकजं षडिद्यमा ऋषयो देवजा इति। तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः

सद्जातीनां षण्णामृषीणामादित्यः सप्तमस्तेषामिष्टानि वाकांतानि वाक्रांतानि वागतानि वामतानि वानता
नि वाद्भिः सद्संमोदंते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि ज्योतींषि तस्य परः आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्य
धिदैवतमथाध्यात्मं सद्जातानां षण्णामिंद्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वाकांतानि वागतानि वा
मतानि वानतानि वान्यन सद्संमोदंते यत्रैमानि सप्त ऋषीणानींद्रियाण्येभ्यः परः आत्मा तान्यस्मिन्ने
कं भवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥ ३२ त्रयोदशाऽध्याये द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ ॥ स्त्रियः सतीस्तां उ मे पुंस
आहुः पश्यदक्षण्वान्न विचेतदंधः । कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥ स्त्रियः ए
वैताः शब्दस्पर्शरसरूपगंधद्वाराणि यस्मात्सुंपुंशब्देन निरादारः प्राण इति पश्यदक्षण्वान्न विजानात्यंधः
कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा जानाति स पितुष्पितासत्स भवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १ ॥ ३३ सप्तार्धगर्भा
भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठंति प्रदिशा विधर्मणि । ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परिभवंति वि
श्वतः ॥ सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति मध्यस्थानार्धशश्चायान्यस्मिंस्तिष्ठंति तानि धीतिभिश्च
मनसा च विपर्ययंति परिभुवः परिभवंति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं सप्तेतानीं
द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानार्धशश्चायान्यस्मिंस्तिष्ठंति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययंति ।

क्रांता निवा

पाङ्ङ् यति स्वधया गृभीतो मर्त्येनाऽऽदित्योऽमर्त्येन चंद्रमसा सह तो शश्वन्ता मिनो विश्वगामिनो बहुगामिनो वा पश्यत्यादित्येन चंद्रमसमित्य

परिस्तरणा परिस्तवं नि सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणा त्यान्नगतिमाचष्टे ॥३॥ न वि जानामि यदिवेदमस्मि

नि निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि । यदा मागन्प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्नुवे भागमस्याः ॥ न विजानामि यद

इवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि । न हि जानन्तुष्टिः शुत्रः परिवदयतेयमादित्यायमान्मा ॥३

॥३५ अपाङ्प्राङेति स्वधया गृभीतो मर्त्यो मर्त्येना सयोनिः । ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्यु

र्न नि चिक्युरन्यं ॥ अपाङ् यति स्वधया गृभीतो मर्त्यो ऽमर्त्येन मनसा सह तो शश्वन्ता मिनो विश्व

गामिनो बहुगामिनो वा पश्यत्यात्मानं मन इत्यान्नगतिमाचष्टे ॥४॥ ३६ न दिदा सुस्तुवं न शुज्य शुयात

ऋज्ञ उग्रस्वूषनृस्रः । साध्या ऊज्ञानो निरिणाति शत्रून्नरुयं विश्वमदं स्तुमोः ॥ नइवति स्तूत शुस्तुव ते शुज्य

शुमादित्यया ता ऋज्ञ उग्रस्वूषनृस्रो दीप्तिनृस्रः साध्या ऊज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति निरिणाति: प्रीति क

र्मदीप्तिकर्मवा तु मदं तियं विश्व ऊमा इत्यधिदेवनमथाध्यात्मं नइवति स्तूत शुस्तु स्तुवन्न शुज्य शुमथ क

यातो जायत उग्रस्वूषनृ ज्ञाना न नृस्रः साध्या ऊज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति निरिणातिः प्रीतिकर्मदीप्तिक

र्मवा तु मदं तियं सर्व ऊमा इत्यन्नगतिमाचष्टे ॥५॥ ३७ का अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दु

र्हृणायून् । आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवातू ॥ क आदित्यो धुरि युंक्ते रश्मीन्

त्या २

×गा×१

धिदे
वनस
मथाऽ
ध्यात्म
मपा
ङ्व
यति
पाङ्ङ्
यति ६

स्तुना

कर्मवातासान्नुमाताडुराधर्षानस्त्रनवंतीष्ट्रनिष्टुगणवंतिमायास्त्रनिस्तुरवस्त्रनियइमंसंस्त्रतांवदकथंसज्जीव
नीत्यधिदेवतमथाध्यात्मंक आत्माधुरिगातुंक्त इंद्रियाणिकर्मवंतिसान्नुमंतिदुराधर्षानस्त्रनस्तुनवंतीष्ट्र
निष्टुगणवंनिमायास्त्रनिस्तुरवस्त्रनियइमानिसंस्त्रतानिवदचिरंसजीवनीत्यात्मगतिमाचष्टे॥६॥२८कईष
लत्तुज्यातांकाविलायांकामंसातसंतमिंद्रांकाअंतिांकस्त्राकायकइनोयोतरांयधिब्रुवन्नवेशंकाजना
नि यकइवगच्छतिांकाददातिांकाविसिांकामंसातसंतमिंद्रकस्त्राकायापत्यायमदनेचनाशणायरमणी
यायदर्शनीयाय॥७॥२९कात्रुपिमीद्दविषाघृतेनस्कुचायजानाक्रतुसिध्दीवन्निःकस्मैदेवाआव १६
दानाम्नुदामनांकामंसातवीतिदात्रःसुदवः॥कआदित्यंशरुयनिदविषाचघृतेनचस्कुचायजानाक्रतुसि
ध्दीवत्तिरितिकस्मैदेवाआवदानाम्नुदोमार्थानांकामंसातवीतिदात्रःसुदवःकल्याणदवइत्यधिदेव
तमथाध्यात्मंकआत्मानंशरुयनिदविषाचघृतेनचस्कुचायजानाक्रतुसिध्दीवत्तिरितिकस्मैदेवाआव
दानाम्नुदामार्थानांकामंसातवीतिदात्रःसुप्रज्ञःकल्याणप्रज्ञइत्यात्मगतिमाचष्टे॥८॥३०त्वमंगप्रशंसि
षोदेवःशविष्ठमर्त्यानत्वदन्योमघवन्नस्तिमर्डितेंद्रब्रवीमितवचः॥त्वमंगप्रशंसीषोदेवःशविष्ठमर्त्यंनरि
त्वदन्योस्तिमघवन्यानावापालयितावाजेतावासुखयितावाइंद्रब्रवीमितवचइतिसुसंयुक्तं॥९॥४४॥३

ण्याद्शाखायां तृतीयः पादः ॥ ७ ॥ ॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ दुःकृतं पापं परिचारक
मित्याचक्षते सुपर्णा सयुजा सखाय इत्यात्मानं परमात्मानं प्रत्यक् तिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृक्षं वृक्षं श
रीरं वृक्षं पक्षो प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भुक्तान्यमनश्नन्नन्यात्मरूपतां सलोकतामश्नुते य एवं विद्वान
अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १ ॥ ध्वर विभुं विप्रासा वसादं वमन्त्रीसकृन्नये । अग्निं गीर्भिर्दिवा
मादः ॥ विभुं विप्रासा सावसं विदुर्विदां तावदिति तद्विमलं शरीरं वायुना विप्रं सुपर्णमनिलयं हृदि स्थितमका
रं संहारितं सुकारं हरयन्मकारनिलयं गमयन्ति विभुं प्राणा ब्रुविंदुः सिक्तं विकचितं वह्निनाञः प्रबुद्धं कन
कं पात्मप्रसूतशरीरमसृतजातस्थितमसृतवाचा अमृतमसुखावदन्ति । अग्निं गीर्भिर्दिवामदे । अग्निः संबोध
यग्निः सर्वादिवनाइतितस्यान्नरात्मयसतिर्वचनाय ॥ २ ॥ ४३ हंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसद्धोता वेदिषद्
तिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं ॥ हंसमिति हंसाः सूर्यरश्मयः प
रमात्मा परंज्योतिः पृथिव्याः पृतिव्याप्तं सर्वं व्याप्तं वनं कर्म अस्यासनादित्यमंडलं नेतिन्यजनीति लो
कस्त्यजनीति हंसस्त्यजनीति हंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रवर्तनगतिनवसतीति त्रिसिर्वसतीति वा वह्निर्वी

८३

सतीतिवारश्मिर्वसतीतिवासुवर्स्मेरताःभरूषागत्तौ॥तीरिर्तिरिफतावमकुटिलानिकुटंतारिफंतांत
रिक्षंचरद्दर्श्येत्यंतरिक्षंचरतीतिदिविस्त्वमिगमनंवास्वर्त्तांनुःसुप्रस्नातादानाद्दोतादित्यस्यगतानावंत्यति
ष्ठिद्दुराणसद्दवंतिसार्वरस्मात्स्थिकोषयंतीतिवावननंसवतीत्यश्लुगाजाश्रद्धिगाजाधनागाजाःसर्वागा
जाऋतगाजाइत्स्थृततिजोबकुजाशाश्वानवतिनिगमानिगमव्योसवत्रृषिर्निर्वचनाय॥३॥ध४त्र्यंब
कंयजामहेसुगंधिंपुष्टिवर्द्धनं।उर्वारुकमिवबंधनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात्॥त्र्यंबकोरुद्रस्तंत्र्यंबकंय
जामहेसुगंधिंसुष्टुगंधिंपुष्टिवर्द्धनंपुष्टिकारकमिवावार्वारुकमिवबंधनादाराधनान्मृत्योःसकाशा
न्मुंचस्वमांकस्मादित्येषामितरषापरानवति॥४॥ध५जातवेदसेसुनवामसोममरातीयतोनिदहा
तिवेदः।सनःपर्षदतिदुर्गाणिविश्वानावेवसिंधुंदुरितात्यग्निः॥जातवेदसइतिजातमिदंसर्वंसचरा
चरंस्थित्यन्यानिवलयन्यायेनजातवेदसाइदंजातवेदसेयसुनवामसाममितिप्रसवायाभि
षवायसोमंराजानममृतमरातीयतोयज्ञार्थमनिस्मानिर्दहतिनिश्चयेनदहतिभस्मीकरोतिसोमे
दददित्यर्थः।सनःपर्षदतिदुर्गाणिविश्वानिदुर्गमानिस्थानानिनावेवसिंधुंनावासिंधुंयथायःकश्चित्क
र्णधारोनावासिंधुंस्पंदमानानांनदीनां[illegible]तारयतिदुरितात्यग्निरितिदुरितानितारयति

नास्येषा पराभवति॥५॥ वर्द्धशतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमंतांच्छतमुवसंतान्॥ शतमिंद्राग्नी सवि
ताबृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः॥ शतं जीव शरदो वर्द्धमान इत्यपि निगमो भवति॥ शतमि
तिशतं दीर्घमायुर्मरुत एना वर्द्धयंति शतमेव शतमात्मानं भवति शतमिति शतं दीर्घमायुः॥६॥ ध्रु
मा त्वराधांसि मा तु क्रन्तयोर्वसोऽस्मा[?] दाचनादस्तु॥ विश्वावसुरुपमिमीहि मा तु षड्वसूनि चर्षणिभ्य
आ॥ मा चात ध्वनानि मा च गृ न कदाचन सरिषुः सर्वाणि प्रज्ञानानि रूपनाम यमन्तु पदितो यमादित्याय
मात्मा त्थेन दद्दुप्रवदत्याथ तं मदां तमात्मानमसघर्गणः प्रवदति वेश्म कर्मणा द्वाता तुवयं ज्ञाना
नासदासीन्नासदासीत्तदानीमिति च सेषा जिज्ञासा सेषा सर्वस्य न जिज्ञासा ब्रह्मणः सार्ष्टिसरू
पतां सालोकतां गमयति य एवं वेद नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय नमो यास्काय ब्रह्मशुल्कम
सीय ब्रह्मशुल्कमसीय इति॥ चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः॥७॥ ॥श्रीः॥ ॥शुभं भवतु कल्याणमस्तु॥
संवत् १५३१ वर्षे ज्येष्ठ वदि ए नवमी शुक्रे॥ श्रीपत्तनवास्तव्य औदीच्य नरनागर ज्ञातीय त्रिं० नाथ लिषितं॥
संवत् १९३४ वर्षे का[?] १० द. [?]भूत: ६४ इद स्वते ना नादद्दाति. भ[?]